

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

Ա. Դ. Խիպոյան

ՄՐՅԱԿ

**ԻՆՉՈՒ ՉԻ ԱՍՎՈՒՄ
ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ա. Դ. ԱՎԱԳՅԱՆ

ԱՐՑԱԽ
ԻՆՉՈՒ ՉԻ ԱՍՎՈՒՄ
ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԲՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԱՆՎՈՒՄԻ
ՍԵՐՅՈՒՅԱՆ
ՍԵՐՅՈՒՅԱՆ

ԲՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
1994թ.

Ավագյան, Ս. Դ.

Արցախի ինչո՞ւ չի ասվում ճշմարտությունը: Երևանի պետ. համալս., Եր., Երևանի համալս. հրատ., 1991, 96 էջ:

Գրքում ամփոփված են Արցախի պատմության և արցախյան շարժմանը (1988—1991 թթ.) նվիրված հոդվածները, որոնք տպագրվել են մամուլում:

45020000
Ա 704 (02) — 91

ISBN 5—8084—0188—7

АВАКЯН СМБАТ ДАРЧИНОВИЧ
АРЦАХ: ПОЧЕМУ НЕ ГОВОРИТСЯ ПРАВДА?
(на армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван — 1991

№ 6323

ԱՐՑԱԽ. ԻՆՉՈ՞Ւ ՉԱՍԵԼ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Քերթելով «Պրավդայի» 1988—1989 թթ. համարները)

Թերթը հենց սկզբից միլիոնավոր ընթերցողներին չէր հայտնում խնդրի ճշմարտությունը, չէր բացահայտում արցախյանների պրոբլեմը, համաժողովրդական պայքարի իսկական պատճառը: Սկզբից էլ ընթերցողը չէր պատկերացնում գործի էությունը, որովհետև նկատելի էր փաստերի կողմնակալ ներկայացումը. կամ հավասարություն էր դրվում հարևանների միջև, կամ ավելի շուտ մեղադրվում էին հայերը, մասնավորապես՝ որջախցիները: Արցախի հայ ժողովրդի վերջին օրերը, տարիներով կուտակված զույրույթը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կողմում դադութային վեճակի հանդեպ, թերթը ձգտում էր բացատրել մի խումբ «էքստրեմիստների», «ազգայնամոլների», «հակալեռակառուցողականների», «կաշառակերների» և այլ տարրերի հրահրամներով, որ իբր նրանք են հայ աշխատավորներին մղում ծայրահեղությունների:

Չարաբաղում և նրա շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին առաջին ծավալուն ինֆորմացիան «Պրավդայում» լույս տեսավ 1988 թ. մարտի 21-ին վերնագրված «Հուլիսի և բանականություն»: Սեփական իրականացման Գ. Օվչարենկոն և մյուսները, կորցնելով լրագրողի իրավունքները, պատիվը, ճշմարտությունը ոտի տակ դնելով, փորձում էին ամբողջ ժողովրդի հրապարակային պոռթկումը բողոքել միօրինակ կոչերով՝ վաղուց սերտված բարեկամության դաս կարդալով երկու ժողովուրդների զլիխն: Ավելին, թերթը իր ոչ լուրջ հայտարարություններով ավելի էր բորբոքում առանց այն էլ սրված ազգամիջյան հարաբերությունները: Մյուս կողմից, տարրական տրամաբանություն չունենալով, սեփական թղթակիցները զարմացած բացականչում են, թե ինչ էն ուղում Երևանի Թատերական հրապարակում և Ստեփանակերտի փողոց-

08 № 11 2013

ներում բազմահազար հավաքվածները, չէ որ Արցախը հազար թեկերով կապված է Ադրբեջանի հետ. այնպես որ այդ թեկերից ոչ մեկը չի կարելի կտրել: Այստեղ, ըստ լրագրողների, կարևորը սոցիալ-տնտեսական դրուժյան շտկումն է:

Զարմանալ կարելի է, թե ինչպես է մտածում 76 տարեկան «Պրավդան»՝ ամեն ինչ կապելով տնտեսականի հետ: «Պրավդա» թերթի համար «դժվար» էր մտածել փոքրիկ լեռնաշխարհի մարդկանց նման. առաջնայինը բարոյականն է, արժանապատվությունը, մարդկային առաքինությունը:

Ծավալուն այս ինֆորմացիան տարօրինակ դատողություններ է պարունակում: Մի կողմից նշվում է, որ Երևանի և Ստեփանակերտի ցույցերն անցնում են շատ կազմակերպված: Եվ իբր հայերը նման ցույցերին պատրաստվել են ամիսներով, տարիներով, ունենալով նախօրոք կազմված գործողության ծրագիր: Մյուս կողմից՝ թերթը քննադատում է Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմին, որ հարկավոր աշխատանք չի կատարել բնակչության շրջանում նման ցույցերի ու միտինգների դեմ: Ի՞նչ «կուռ տրամաբանություն», որին կնախանձեին հին հունական փիլիսոփաները:

Այս նույն ինֆորմացիայում Սումգայիթը անվանվում է լոկ անկարգությունների վայր, որ իբր մի խումբ խուլիգաններ մտել են ոչ միայն հայերի, այլև մյուս ազգերին պատկանող մարդկանց բնակարանները՝ կատարել սպանություն (սկզբում այդ էլ էին թաքցնում), թալան, ջարդեր և այլն: Բացակայում էր հիմնականը՝ քաղաքական գնահատականը, մի բան, որ մինչև օրս էլ չի տրվել:

Խոսելով բարեկամության մասին՝ լրագրողները ոչ մի դրական փաստ չեն բերում, այլ նյութի վերջում նշում են, որ Սումգայիթի քաղկոմի առաջին քարտուղար Մուսլիմ-Չադեն հեռացված է պաշտոնից:

Ի՞նչ ուսանելի բան տվեց այս ծավալուն ինֆորմացիան: Ո՛չ մի: Ընթերցողը պարզ տեղեկություն չստացավ Ադրբեջանի մայրաքաղաքից 28 կիլոմետրի վրա գտնվող բնակավայրում 1988 թ. փետրվարի 27-ին, 28-ին և 29-ին տեղի ունեցած վանդալիզմի ամենանենգ արարքների մասին:

Նյութի ներքին կառուցվածքը վայրիվերո է, անկանոն, չկա մտքի, խոսքի տրամաբանական կապ: Եվ որոշիչը ոչ միայն նյութի քառան է, այլ այն, որ թաքցվում է ճշմարտությունը,

հրապարակայնորեն չի ասվում այն մասին, ինչ տեղի է ունեցել «բարեկամության» այդ քաղաքում:

Թերթը շարունակում է նախանձելի հետևողականություն հանդես բերել: Հաջորդ ինֆորմացիան ապագրվում է 1988 թ. մարտի 27-ին: Հաղորդումը Երևանից է և այն ստորագրել են «Պրավդայի» հատուկ թղթակիցներ Մ. Օհանյանը և Ա. Չերենկոն:

Քննադատական խոսքն ուղղված է «Ղարաբաղ» կոմիտեի հասցեին, շեշտելով, որ նրա գործունեությունը դատապարտված է, որովհետև չի համապատասխանում Հայկական ԽՍՀ սահմանադրությանը:

Հերթական հաղորդումը մարտի 30-ին է՝ ռեպորտաժ կենսային Ղարաբաղի ինքնավար մարզից: «Դժվարին օրեք» վերնագրի ներքո Ս. Հովհաննիսյանը շեշտում է, որ երկրամասի աշխատավորները, մասնավորապես կոմունիստները ամեն ինչ կանեն վերականգնելու աշխատանքային ռիթմը, որ կուսակցության և կառավարության որոշումը մարզի մասին նոր լիցք կհաղորդի ստեփանակերտցիներին՝ վերադառնելու կորցրածը և այլն: Ընդհանուր խոսքեր, միօրինակ կոչեր, սովորական հայտաբարություններ, որոնք չեն կարող հոգեհարազատ լինել արցախցու հոգուն և սրտին:

Այստեղ, ինչպես և առաջին մի քանի հաղորդումներում մեկերկու նախադասություն է նվիրվում Սումգայիթին՝ առանց որևէ գնահատականի:

Խոսք է բացվում նաև այն մասին, որ արցախցիները ծայրահեղ դժգոհ են «Պրավդայի» մարտի 21-ին տպագրած «Հուլիսից և բանականություն» ծավալուն հաղորդումից, որը ոչ մի կերպ չի հարցադրումներով և կիսատպատ պատասխաններով, չէր կարող ընդունելի լինել հայ ընթերցողի կողմից:

Փոխանակ Սումգայիթին քաղաքական գնահատական տալու, դատապարտելու մարդասպանների խժոժությունները, Ադրբեջանական ԽՍՀ սեփական թղթակից Զ. Կադիմբեկովը հայտնում է («Վերացված է պարետային ժամը» հոդվածում), որ Սումգայիթում ամեն ինչ կարգավորվում է, իբր հայերը վեճրադառնում են (հիշատակվում է Անդրեասյանի ազգանունը) քաղաք՝ իրենց աշխատանքին ու բնակարանին տեղ լինելու, քաղաքում նորից բարեկամության շունչն է և այլն, և այլն:

«Պրավդայի» թղթակիցները չեղած տեղը մտքեր են վերա-

ներում բազմահազար հավաքվածները, չէ որ Արցախը հազար թեկերով կապված է Ադրբեջանի հետ. այնպես որ այդ թեկերից ոչ մեկը չի կարելի կտրել: Այստեղ, ըստ լրագրողների, կարևորը սոցիալ-տնտեսական դրությունը շտկումն է:

Զարմանալ կարելի է, թե ինչպես է մտածում 76 տարեկան «Պրավդան»՝ ամեն ինչ կապելով տնտեսականի հետ: «Պրավդա» թերթի համար «ըժվար» էր մտածել փոքրիկ լեռնաշխարհի մարդկանց նման. առաջնայինը բարոյականն է, արժանապատվությունը, մարդկային առաքինությունը:

Ծավալուն այս ինֆորմացիան տարօրինակ դատողություններ է պարունակում: Մի կողմից նշվում է, որ Երևանի և Ստեփանակերտի ցույցերն անցնում են շատ կազմակերպված: Եվ իբր հայերը նման ցույցերին պատրաստվել են ամիսներով, տարիներով, ունենալով նախօրոք կազմված գործողության ծրագիր: Մյուս կողմից՝ թերթը քննադատում է Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմին, որ հարկավոր աշխատանք չի կատարել բնակչության շրջանում նման ցույցերի ու միտինգների դեմ: Ի՞նչ «կուռ տրամաբանություն», որին կնախանձեին հին հունական փիլիսոփաները:

Այս նույն ինֆորմացիայում Սումգայիթը անվանվում է լոկանկարգությունների վայր, որ իբր մի խումբ խուլիգաններ մտել են ոչ միայն հայերի, այլև մյուս ազգերին պատկանող մարդկանց բնակարանները՝ կատարել սպանություն (սկզբում այդ էլ էին թաքցնում), թալան, ջարդեր և այլն: Բացակայում էր հիմնականը՝ քաղաքական գնահատականը, մի բան, որ մինչև օրս էլ չի տրվել:

Խոսելով բարեկամության մասին՝ լրագրողները ոչ մի դրական փաստ չեն բերում, այլ նյութի վերջում նշում են, որ Սումգայիթի քաղկոմի առաջին քարտուղար Մուսլիմ-Ջադեն հեռացված է պաշտոնից:

Ի՞նչ ուսանելի բան տվեց այս ծավալուն ինֆորմացիան: Ո՛չ մի: Ընթերցողը պարզ տեղեկություն չստացավ Ադրբեջանի մայրաքաղաքից 28 կիլոմետրի վրա գտնվող բնակավայրում 1988 թ. փետրվարի 27-ին, 28-ին և 29-ին տեղի ունեցած վանդալիզմի ամենանենգ արարքների մասին:

Նյութի ներքին կառուցվածքը վայրիվերո է, անկանոն, չկա մտքի, խոսքի տրամաբանական կապ: Եվ որոշիչը ոչ միայն նյութի քառսն է, այլ այն, որ թաքցվում է ճշմարտությունը:

հրապարակայնորեն չի ասվում այն մասին, ինչ տեղի է ունեցել «բարեկամության» այդ քաղաքում:

Թերթը շարունակում է նախանձելի հետևողականություն հանդես բերել: Հաջորդ ինֆորմացիան ապագրվում է 1988 թ. մարտի 27-ին: Հաղորդումը Երևանից է և այն ստորագրել են «Պրավդայի» հատուկ թղթակիցներ Մ. Օհանյանը և Ա. Չերենկոն:

Քննադատական խոսքն ուղղված է «Ղարաբաղ» կոմիտեի հասցեին, շեշտելով, որ նրա գործունեությունը դատապարտված է, որովհետև չի համապատասխանում Հայկական ԽՍՀ սահմանադրությանը:

Հերթական հաղորդումը մարտի 30-ին է՝ ռեսյուրտաժ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզից: «Թժվարին օրեր» վերնագրի ներքո Մ. Հովհաննիսյանը շեշտում է, որ երկրամասի աշխատավորները, մասնավորապես կոմունիստները ամեն ինչ կանեն վերականգնելու աշխատանքային ուժի մը, որ կուսակցության և կառավարության որոշումը մարզի մասին նոր լիցք կհաղորդի ստեփանակերտցիներին՝ վերադառնելու կորցրածը և այլն: Ընդհանուր խոսքեր, միօրինակ կոչեր, սովորական հայտաբարություններ, որոնք չեն կարող հոգեհարազատ լինել արցախցու հոգուն և սրտին:

Այստեղ, ինչպես և առաջին մի քանի հաղորդումներում մեկերկու նախադասություն է նվիրվում Սումգայիթին՝ առանց որևէ գնահատականի:

Խոսք է բացվում նաև այն մասին, որ արցախցիները ծայրահեղ դժգոհ են «Պրավդայի» մարտի 21-ին տպագրած «Հուլիս»-ը և բանականություն ծավալուն հաղորդումից, որը ոչ մի կերպ՝ իր հարցադրումներով և կիսատպուստ պատասխաններով, չէր կարող բնութենել լինել հայ ընթերցողի կողմից:

Փոխանակ Սումգայիթին քաղաքական գնահատական տալու, դատապարտելու մարդասպանների խժոժությունները, Ադրբեջանական ԽՍՀ սեփական թղթակից Զ. Կադիմբեկովը հայտնում է («Վերացված է պարետային ժամը» հոդվածում), որ Սումգայիթում ամեն ինչ կարգավորվում է, իբր հայերը վերադառնում են (հիշատակվում է Անդրեսայանի ազգանունը) քաղաք՝ իրենց աշխատանքին ու բնակարանին տեղ լինելու, քաղաքում նորից բարեկամության շունչն է և այլն, և այլն:

«Պրավդայի» թղթակիցները չեղած տեղը մտքեր են վերա-

գրում այս կամ այն հեղինակավոր անձնավորությունը՝ կարծե-
լով, թե դրանով ամեն ինչ կկարգավորվի և «հասարակ» ժողո-
վուրդը ունենդիր կլինի նրան: Բայց սա միայն առաջին հայաց-
քից: Մյուս կողմից թղթակիցը այնպիսի հարցեր է առաջա-
դրում քաղաքացուն, որ նա ոչ միայն իրավասու չէ, այլև իրա-
վունք չունի ժողովրդի անունից հանդես գալու: Նման մտքեր
է արծարծում մեզ արդեն հայտնի Ա. Չերնենկոն՝ ապրիլի 2-ին
«Ի՞նչ է եղել իրականում. մտորումներ Երևանի իրադարձու-
թյունների մասին» թղթակցությունում:

Խոսելով այն մասին, որ Մ. Ս. Գորբաչովի դիմումը Ազրբե-
ջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, բարեկամությունը
պահպանելու, Ղարաբաղի պրոբլեմի շուրջը կրքերը չբորբոքե-
լու, հարցերը խաղաղ, հանգիստ պայմաններում քննարկելու
մասին, թղթակիցը հարց է տալիս Հայկական ԽՍՀ ԳԱ ակադե-
միկոս Գ. Բ. Ղարիբջանյանին, թե ինչպես է ընդունում Երևա-
նում պարետային ժամ սահմանելը: Զրուցակիցը, թեև ոչ վճռա-
կանորեն, այնուամենայնիվ, դրականորեն է պատասխանում:
Բայց հայտնի է, թե ինչպիսի զայրույթով է ընդունել այդ լուրը
Երևանի աշխատավորությունը, գտնելով, որ դրա կարիքը բոլոր-
ովին չկա մայրաքաղաքում: Եվ, այսպես, «Պրավդան» շարու-
նակում է հրատարակել այնպիսի նյութեր, որոնք ոչ միայն
ճշմարտացի չեն, այլև իրենց էությունը բուրբուխի հակասում
են հայ ժողովրդի արդարացի ձգտումներին:

Երբ ծանոթանում ենք նրա հրապարկումներին, որոնք կա՛մ
անմիջականորեն, կա՛մ անուղղակի կերպով լուսսբանում են
ղարաբաղյան իրադարձությունները, զգում ենք, որ բոլոր նյու-
թերի մեջ միևնույն գիծն է՝ քողարկել ճշմարտությունը, այն
հաշվով, որ ընթերցողներին պարզ չլինի, թե ստեղծված իրա-
վիճակի համար ով է մեղավոր: Ահա ապրիլի 4-ի համարում
տպագրված «Սադրիչները» թղթակցությունը, որը հավակնում
է պատմել Ղարաբաղի և նրա շուրջը տեղի ունեցող իրադարձու-
թյունների մասին: Այստեղ էլ դրսևերվում է թերթի ազրբեջա-
նամետ կողմնորոշումը: Խոսք է բացվում այն մասին, որ իբր
մի խումբ խուլիգաններ Սումգայիթում հարձակվել են հայերի
վրա՝ սպանելու համար: Զարմանալի է, նշում է թղթակիցը, որ
կան մարդիկ, որոնք հավատում են այդ սուտ լուրերին... Անց-
նելով հիմնական նյութին, այսինքն «Սադրիչները» ներկայաց-

մանը, «Պրավդայի» սեփական թղթակիցները՝ Օվչարենկոն և
Վասիլկովը, ծաղրանքով են խոսում Պ. Հայրիկյանի մասին:

Քննադատական խոսք է ասվում «Գլասնոստ» պարբերա-
կանի խմբագիր Ս. Գրիգորյանի հասցեին, որն իբր սխալ ին-
ֆորմացիաներ է տալիս հեռագրական գործակալություններին:
«Պրավդիստները» փորձում են մեղքը գցել ուրիշի վրա, շտես-
նելով իրենց հաղորդումների մակարդակը՝ փաստերի կողմնա-
կալ օգտագործումը, ոչ ճիշտ եզրահանգումները և այլն:

Լրագրական-հրապարակախոսական բնագավառում շատ
հազվադեպ կարելի է հանդիպել օրինակի, երբ միևնույն նյութի
մեջ հավասարապես մեղադրվում են երկու կողմեր: Նման հո-
րինվածքի ականատես ենք լինում «Պրավդայի» 1988 թ. մա-
յիսի 29-ի համարում: Մավալուն այդ գրույցի մեջ մեզ արդեն,
հայտնի Ա. Չերնենկոն հայազգի ուսուցիչ է. Մնացականյանին
օգտագործում է իր վարկաբեկված ժողովուրդատեղական գիծը ա-
ռաջ տանելու համար: Նա քննադատական խոսք է ասում և՛ իր
հայրենակիցներին, և՛ ազրբեջանցիներին, որ թույլ են տալիս
անկարգություններ, ազգամիջյան խռովություններ, ահաբե-
կումներ և այլն: Փոխանակ ճշմարտությունն անկեղծ ասելու,
որ իր հարևանները՝ շուշեցի ազրբեջանցիները, քաղաքից բռնի
ահաբեկման ուժով դուրս են արել հայերին: Նույն բանը շտա-
պում է ասել ստեփանակերտցիների հասցեին, որպեսզի հավա-
սարություն նշան դրվի. իսկական մեղավորը մնում է վարա-
զույրի հետևում:

Եվ այսպես, «Պրավդան» շարունակում է կիսաճշմարիտ,
կիսաբերան, աղավաղված հաղորդումներ հրապարակել, որոնք
թեև քանակով շատ են, բայց միևնույնն է, ընթերցողը մնում է
անտեղյակ, թե ինչ է կատարվում Ղարաբաղում և նրա շուրջը:
Նման կարգի ինֆորմացիաներ են լույս տեսնում տպագիր
օրգանի 1988 թ. հունիսի 10-ի, 24-ի, 26-ի, հուլիսի 7-ի, 8-ի,
14-ի և հետագա համարներում:

Այդ հաղորդումներում ճշմարտությունն այն է, որ կա՛մ աշ-
խատում են, կա՛մ գործադուլի մեջ են մարզի աշխատավորնե-
րը: Դրանցում ընդգրկված փաստերի կողմնակալ օգտագոր-
ծումը և դրանցից բխող եզրահանգումները ոչ մի քննադատու-
թյան չեն դիմանում:

Այսքանից հետո կարելի է և շանդրադառնալ «Պրավդա»
թերթի 1988 թ. հուլիսի 20-ի համարում հրապարակված այն

ծավալուն ինֆորմացիային, որը հավակնում էր ներկայացնել երկու օր առաջ տեղի ունեցած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահութեան նիստը՝ նվիրված Ղարաբաղյան պրոբլեմին: Մեղավորը Հայաստանն է, Արցախը, իսկ մեղադրողը՝ Ադրբեջանը: Ահա թե ճշմարտությունը թաքցնելը ինչի կարող է հասցընել:

Երկու տարվա ընթացքում տպագրված մեծ ու փոքր նյութերի ուսումնասիրությունից կարելի է եզրակացնել, որ «Պրավդան» արժանի չէ իր անվանը և ճշմարտությունը ոտնակոխ անելով՝ արջի ծառայություն է մատուցում երկու կողմերին:

ՂԱՐԱՐԱՂ. ՓԱՍՏԵՐԻ ՏՐԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Պարբերական մամուլի նյութերով)

1918—1920 թթ. Անդրկովկասի, մասնավորապես Արցախի պարբերական մամուլը հարուստ և հավաստի տեղեկություններ է հաղորդել տեղական կարևոր իրադարձությունների, հատկապես հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների մասին, որոնք այսօր էլ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Մեր ձեռքի տակ են «Մշակ», Շուշիում լույս տեսնող «Նոր կյանք», «Արցախ», «Ղարաբաղի սուրհանդակ» և ուրիշ պարբերականներ, որոնք ժամանակին հետևողականորեն և օպերատիվ կերպով լուսաբանել են Արցախի առօրյան, նրա բնակչության հոգսերը, հայ աշխատավորների ձգտումներն ու ակնկալումները:

Թերթերը հաղորդում են, օրինակ, որ 1917 թվականի վերջերից Ղարաբաղը ընդհանրապես և Շուշին մասնավորապես զբաղեցրվում էին թուրքերի պաշարման օղակի մեջ: Վերջիններս ամեն կերպ ջանում էին Ղարաբաղը ենթարկել իրենց, բռնություն տակ պահել նրա հայությունը: Այդ վտանգը չեղծացնելու նպատակով Ղարաբաղում ստեղծվում է 7 հոգուց բաղկացած մի հանձնաժողով, որի առաջին պարտականությունն է դառնում հրավիրել Արցախի հայության համագումար և քննարկել ըստեղծված իրավիճակը, դռնել փրկության ելքը: Այդ համագումարը, իրոք, հրավիրվում է: Սակայն, ինչպես նշում է «Մշակը» 1919 թ. փետրվարի 22-ի համարում, հազիվ էր այդ համա-

ժողովը ավարտել իր ջիստը, երբ հուլիսի 26—28-ին սկսվում են ընդհանրամենը հայերի և թուրքերի միջև, Ջարուսու գյուղի մոտ: 2500 հայ գաղթականներ կամենում են Ջանգեզուրի գավառից անցնել Շուշի, սակայն թուրքերը ԹԹու ջուր կոչվող վայրում կտրում են նրանց ճանապարհը և արգելում մտնել Շուշի: Թերթը միաժամանակ հայտնում էր, որ այդ ժամանակ հայերը դիմված չէին և ամենևին էլ նպատակ չունեին ընդհարվել թուրքերի հետ: Միջադեպը, սակայն, ստիպում է սթափվել, և ահա հայերը կարողանում են սլաշտպանական նկատառումներով դիմված խմբեր ստեղծել Դիզակում (այժմ՝ Հաղուրթ), Վարանդայում (այժմ՝ Մարտունի), Խաչենում (այժմ՝ Մտեգիանակերտ), Ջրաբերդում (այժմ՝ Մարտակերտ) և բուն Շուշիում:

Գավառում ստեղծված իրավիճակը մեղմելու, հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները կանոնավորելու նպատակով 1919 թ. սեպտեմբերի 6-ին հրավիրվում է Ղարաբաղի հայության երկրորդ համագումարը:

«Համագումարի բացումից երկու օր առաջ, — գրում է «Մշակը» 1919 թ. փետրվարի 22-ի համարում, — բուրժուադրբեջանցիների ձեռնով կործանվում է Ղարաղլիալ մեծ հայկական գյուղը: Ղարաղլիալի հարցը դառնում է երկրորդ համագումարի հիմնական հարցը: Համագումարը որոշում է դիմել տեղական բուրժեին, որ նրանց միջոցով հնարավորություն ստեղծվի դաբարաղցիներին հետ դառնալու իրենց գյուղը: Թուրքերը հրաժարվում են աջակցություն ցույց տալ, պատճառաբանելով, թե այդ հնարավոր չէ ռազմական տեսանկյունից»:

Հետզհետե վատանում է Ղարաբաղի վիճակը: Ստիպված մի պատվիրակություն է ուղարկվում թուրքական երկու դիվիզիայի հրամանատար Ջեմիլ Ջահիդ բեկի հետ բանակցելու: Վերջինս, հայերի նկատմամբ տրամադրված լինելով խիստ թրջինս, հայերի նկատմամբ տրամադրված լինելով խիստ թրջինս, համաբար, թույլ չի տալիս պատվիրակության անդամներից որևէ մեկին խոսելու և տեղնուտեղը ինքն է մի քանի կետից բաղկացած պահանջները առաջարկում: Ահա դրանք.

Հայերը պարտավոր են:

1. Հպատակվել Ադրբեջանի կառավարությանը:
2. Զինաթափ լինել:
3. Թուրքական զորքին հանապառից տալ դեպի Շուշի:

Անակնկալի եկած հայ պատվիրակները շվարած իրար են նայում: Բայց ամենից անսպասելին դեռ առջևում էր: Ջահիդ

բեկը հայ պատվիրականերին թույլ չի տալիս Շուշի վերադառնալ: Ուրիշ ելք չկար, մնում էր գումարել Ղարաբաղի հայության երրորդ համագումարը, որը բացվեց սեպտեմբերի 17-ին: Համագումարի բացումից երկու օր անց, 1919 թ. սեպտեմբերի 19-ին, Նուրի փաշայի գլխավորությամբ թուրքական զորքը նոր հարձակման է պատրաստվում՝ նպատակ ունենալով առաջին հերթին զինաթափ անել հայերին: Եվ դա մասնակիորեն հաջողվում է նրան: Հանկարծակիի բերելով զիրքապահ հայ գյուղացիներին, արյունարբու փաշան իրար հետևից գրավում է Ասկերանի շրջակա գյուղերը: Սեպտեմբերի 26-ին 4000 թուրք զինվորներ մտնում են Շուշի: Այդ առնչությամբ «Մշակը» հաղորդում է հետևյալը. «Քուրբերի տիրապետությունը Շուշիում ստեղծում է գերեզմանային ֆաղափականություն: Երեք հայերի կախաղան են բարձրացնում: Շուշին քեկ անձնատուր եղավ՝ գավառը՝ Դիզակը, Վարանձան, Զրաբեդը ռոֆի կանգնեցին: Վարանձայի Մումնա գյուղի մոտ հայ ռազմիկները Սոկրատ-Մելիք-Շազնազարյանի գլխավորությամբ հարձակվեցին քուրֆական 300 հոգուց բաղկացած վաշտի վրա, ջարդեցին այն, խլեցին զենքը»:

Զրաբեդում թուրք-ադրբեջանցիները երեք անգամ զրոհեցին Մարտակերտը և երեք անգամ էլ ստիպված եղան հետ նահանջել: Դիզակում Արտեմ Լալայանի ռազմիկները թույլ չտվեցին, որ գավառ ոտք կոխի թեկուզ և մեկ թուրք-ադրբեջանցի:

Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը, նրա ղեկավար գործիչները ամեն ինչ անում էին, որպեսզի տերիտորիալ և քաղաքական հարցերը լուծվեն ոչ թե գծառնությունների, զենքի ուժով, այլ բանակցությունների, խաղաղ ճանապարհով: Մամուլի օրգանները, հատկապես «Մշակը», «Արցախը» այդ հարցերը դնում էին իրական փաստերի տրամաբանությունում, բացեիբաց ցույց տալով, որ Ադրբեջանը իրավունք չունի որևէ տերիտորիալ ակրնկալումներ ունենալ:

«Մշակի» 1919 թ. մարտի 4-ի, 1920 թ. օգոստոսի 13-ի համարներում «Ինչու է Ադրբեջանը աչք դրել Ղարաբաղի վրա», «Ի՞նչ է Ադրբեջանը» վերնագրերով հոդվածներում նշված էր, որ ադրբեջանցիները ոչ մի իրավունք չունեն պահանջներ ներկայացնելու հայկական Արցախի նկատմամբ: «Ադրբեջանը չունի անցյալ այն իմաստով, ինչպես հասկացվում է պատմության մեջ, — գրում է «Մշակը», — Ադրբեջանը նախ իբրև երկիր չի

եղել տեղագրական-աշխարհագրական տեսակետից մի ուրույն առանձնատույն հողամաս կամ միություն: Նույնը կարելի է ասել Երկրում ապրող ազգաբնակչության մասին: Բնիկ քաքար ժողովուրդը իր ազգային, էթնիկական կողմերով ոչ մի բնորոշ, իրեն հատուկ ազգագիծ չունի, իր նիստ ու կացով, կրոնով, սովորություններով և վարձագծով ինչ որ Արևելյան Պարսկաստանի ժողովուրդը:

Ադրբեջանը չի ունեցել պատմություն, կուլտուրա, պետական անցյալ և պետական մարմին: Քանի որ չի եղել անկախ պետություն, չի էլ կարող ունենալ աշխարհագրական սահմաններ: Որտե՞ղ էին սկսվում նրա սահմանները ու որտեղ վերջանում, ոչ ոք չգիտեր և չի էլ կարող գիտե՞նալ: Մինչև ուսական տիրապետությունը Ադրբեջանը կազմում էր Արևելյան Պարսկաստանի մի մասը»:

Հողվածի հեղինակը զարմացած է, թե ինչ իրավունքով է Ադրբեջանը ձգտում տիրանալ Ղարաբաղին, Զանգեզուրին, Նախիջևանին և այլ երկրամասերի:

Նույն միտքն է արտահայտում «Արցախ» քաղաքական, հասարակական և գրական շաբաթաթերթի 1919 թ. մարտի 23-ի համարի առաջին էջում ղեկավարած «Ղարաբաղի հայ ժողովուրդին» կոչը, որն սկսվում է այսպես. «Ադրբեջանական կառավարությունը ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնելով՝ իր քարն է մեկնել Ղարաբաղի հայության կենտրոնին՝ Շուշուն: Մոտ մեկ ամիս առաջ գեներալ նահանգապետի պաշտոնով ուղարկվել էր Խաուրով-բեկ Սուլթանովը: Նա և իր նմանները ամեն կերպ ձրգտում էին ոտնահարել Ղարաբաղի հայության պատիվն ու առժանապատվությունը: Նրանք ոչ մի կերպ չէին համաձայնվում այն մտքին, որ հայկական Ղարաբաղը՝ պատմական Արցախը, երբեք չի ենթարկվելու Ադրբեջանին:

Ամեն կերպ պիտի աշխատել, որ Ադրբեջանը չկարողանա ստանահարել Ղարաբաղի հայության անկապտելի իրավունքները»:

1919 թ. հունվարից Շուշիում լույս տեսնող «Նոր կյանք» շաբաթաթերթը առանձին նյութեր է նվիրում այն հարցին, թե ինչպես Արևելյան Անդրկովկասի մահմեդականությունը, հենվելով տաճկական ուժի վրա, անցյալ տարվա (այսինքն՝ 1918 թ.) մայիսի վերջին իրեն անկախ հայտարարեց: Այդ անկախությունը նա կապեց Գանձակի և Բաքվի նահանգների հետ՝ տա-

լով նրանց Ադրբայջան անունը: Նա առանց հապաղելու սկսեց վայրագությունների և խժոժությունների միջոցով ձգտել իրեն միացնելու Զանգեզուրի և Ղարաբաղի շուրջ 300 հազար հայ ազգաբնակչությանը՝ հակառակ վերջինիս ցանկությունը: «Ռոպեի պահանջը» խմբագրական հոդվածում շեշտվում է, որ «այդ գավառների հայութունն իրենից վանեց այդ նոր բռնությունը և զենքը ձեռքին բոլոր ուժով պայքարեց թե՛ տանիկ բանակի դեմ, որ եկել էր Ադրբեջանի գաղափարները բռնի ուժով իրագործելու, և թե՛ նորաստեղծ Ադրբեջանի հորդանների դեմ»:

«Նոր կյանքը» գրում է, որ նման վիճակը, ստեղծված անարխիան վերացնելու համար անհրաժեշտ է ժողովրդի կամքն ու նրա ցանկություններն արտահայտող մի կազմակերպություն, որ համախմբված լինեն ազնիվ ու տոկոն մարդիկ: «Ղարաբաղի գյուղացին չպիտի բավականանա միայն սգիառությամբ պայքար մղելով, — նշում է գավառական պարբերականը, — նա պիտի կարողանա իր առտնին կյանքը կուտուրակալան և անպարհով կարգավորելու: Նա պիտի հանդես գա ոչ միայն իրեն կովող, այլև ստեղծող»:

1918—1920 թթ. գավառում շարունակվում են բռնությունները, մյուս կողմից էլ մոլեգնում են սովը, հիվանդությունները: Դրանց զուգընթաց քաղաքական կյանքն էլ չէր մտնում նորմալ հունի մեջ: Ղարաբաղցու համար ստեղծված անելանելի դրությունը, սակայն, չէր կարող ընկճել նրա ազատաբաղձ ոգին, մարտական ավյունը, հպարտությունը: Եվ միանգամայն իրավացի էր «Մշակը» 1919 թ. մարտի 19-ի համարում գրելով, որ հայ գյուղացին և քաղաքացին չեն կարող հաշտվել բռնության հետ, որ իրականացնում է Ադրբեջանի կառավարությունը:

Ելնելով այս ամենից, «Մշակը» աներկբալորեն շեշտեց. «Հայկական Ղարաբաղը փաստապես ցույց տվեց ամբողջ աշխարհին, որ չի հանաչի և չի հանաչում Ադրբեջանի կառավարության իշխանությունը իր երկրամասի վրա, ինչպես այդ մտածամանակներս որոշեց Ղարաբաղի հայության համագումարը» («Մշակ» 19-ը մարտի 1919 թ.): «Ազատեցեք հայ գերիճերին» թղթակցության մեջ թերթը մեկ առ մեկ շեշտում է, որ Ադրբեջանի կառավարության մեղքով կոտորածներ են տեղի ունենում ոչ միայն Բաքվում, այլև Շամախիում, Գյոկչայում, և այլ գավառներում:

«Մշակը» կանգ է առնում մալեգնած թուրք ազգաբնակչության այն խժոժությունների լուսաբանման վրա, որոնք ուղղված էին մի շարք շրջաններում ապրող հայերի դեմ: Թերթը գրում է. «Մեր խոսքը այսօր հայ գերիների մասին է, նրանց մասին, ովքեր չեն կարողացել փախչել (խոսքը կոտորածներից փրկվելու մասին է — Ս. Ա.), մնացել են երկրի մեջ, խումբ-խումբ ցրված մահմեդական գյուղերի մեջ: Մրանց չեն կոտորել, սրանք գերիներ են, որոնք ապրելու իրավունք են ստացել սոսկալի պայմաններով: Կտրված են դրսի աշխարհից, ոչ մի հայ երբեք չի կարող տեսնել նրանց, քանի որ ոչ մի հայ չի համարձակվի ոտք դնել մահմեդական գյուղի մեջ» («Մշակ», 7 մարտի, 1920):

Ղարաբաղի գններալ-նահանգապետ Սուլթանովը, որը ոչ մի իրավունք չունի իր լիազորությունները տարածելու գավառի հայության վրա, հորջորջում էր, թե Ղարաբաղը «կազմում է վերջնականապես Ադրբեջանի տերիտորիայի անբաժան մասը», թե այդ նպատակի համար նա կոչված է դիմել ամեն մի միջոցի, ընդհուպ մինչև հայերի զինաթափումը և նրանց վնասումը երկրամասից: Եվ նա ամեն կերպ ահաբեկում է հայերին, ցինիկաբար բացականչելով. «Մինչև ամբողջ Ղարաբաղը ծնկի չբեկաբար բացականչելով: «Մինչև ամբողջ Ղարաբաղը ծնկի չբեկաբար բացականչելով...»: Ասենք նաև, որ լկտի գններալ-նահանգապետը արյան ծարավի էր: Դրա նոր վկայությունը դարձան Խանքենդի և Ադդամի կոտորածները: Ավելի ողբերգական դրություն մեջ էր Շուշին: Թերթը հայտնում է, որ Ադդամի 250—300 հայերի կոտորածից հետո փակվել է Շուշի տանող խճուղին: Այստեղով անցնող հայերին սպանում էին:

«Վերջին ժամ» խորագրի ներքո, «Մշակը» 1919 թ. մարտի 21-ի համարում (այսինքն՝ Շուշին այրելու և հայերին կոտորելու ողբերգությունից երկու օր առաջ — Ս. Ա.) գրում էր «Շատ սարսափելի և ծանր դեպքեր են գալիս մեր գլուխը: Ոչ մի պահովություն՝ թե՛ կյանքի և թե՛ գույքի: Սր չի լինում, որ ֆաղափից դուրս, 5—10 համփռոդ հայերի դիակ չգտնվի այստեղ ու այնտեղ ընկած: Վերջին երկու ամսվա ընթացքում ֆանի-ֆանի՝ հայ ընտանիքներ մնացին որք ու անտիրակառ: Դիմումներն ու զանգատները խորամանկ Սուլթանովի կողմից մնում են անհետևանք»:

1919 թ. մարտի 23-ին գեղեցիկ ու չքնաղ Շուշին, որ հայտնի էր ոչ միայն իր մեծանուն գործիչներով, արվեստի, գրական-

նության մեծանուն վարպետներով, այլև իր հոյակապ շինություններով, ճարտարապետական կոթողներով, բոցերի մեջ էր: Թաթար-ադրբեջանցիները, մուսավաթական իշխանությունների թելադրանքով, կոտորում էին Շուշիի հայերին, հրկիզում նրանց տները, հայկական մասում գտնվող հիմնական շինությունները, հիմնարկները, խանութները...

«Մշակը» 1920 թ. մայիսի 9-ի համարում «Շուշու ողբերգությունը» վերնագրով ծավալուն ինֆորմացիայի մեջ պատմում է, որ քաղաքի «սրբազանին ու ֆահանային բուրբերը գլխատում են և տունը իսկույն այրում: Աքարեկյանների և շատ շատերի ընտանիքներին քիֆա-քիֆա են աճում և տան մեջ այրում... Այսպիսով, Շուշու հայ բնակիչների կեսը ոչնչացավ ամբողջ ընտանիքներով: Երեք ժամվա ընթացքում Շուշին կործանվեց: Ամբողջ ֆաղափը այրված ու կողպպոված է, բացառությամբ քարֆական քաղամասի և Ջահուր-Ղալայի: Քաղաքացիների մեծ մասը գոհվել է... Շատերին կենդանի այրել են, մոտ 12 հազար հոգի (այն ժամանակ Շուշիում բնակվում էր շուրջ 48 հազար բնակիչ, որի մեծ մասը հայեր էին—Ս. Ա.) հրաշքով ազատվեցին և գտնվում են գավառում, առանց դրամի և հագուստի: 2500 հոգի գերի ընկած են. նրանց վիճակը հայտնի չէ»:

Ղարաբաղի գավառում հանցավոր անտարբերություն է նկատվում հայ բնակչության ողբերգության նկատմամբ: Թեև ազգային հայ խորհուրդը միջոցներ էր ձեռնարկում գրությունը մի կերպ բարելավելու և կրքերը հանգստացնելու համար, բայց ոչ մի արդյունքի չէր հասնում: Այդ առթիվ Շուշիի «Նոր կյանք» թերթը 1919 թ. հունվարի 30-ի համարում «Հանցավոր անտարբերություն» վերնագրի ներքո գրում էր, որ Շուշիում և գավառում ուղղակի ողբերգություն է. մի կողմից կոտորածն ու տընտեսական անելանելի վիճակը, մյուս կողմից սաստիկ տարածված տիֆն ու սովը: Այստեղ թերթը ուղղակի նշում է, որ ոչ ոք չի մտածում պարենային գործի կազմակերպման մասին: Մարդիկ օրական տասնյակ գոհեր են տալիս զուտ սոված լինելու պատճառով:

Թուրքական վանդալները չէին բավարարվում մարդկային կոտորածներով, Շուշիի և մի շարք գյուղերի հրկիզումներով: Նրանց զազանային վերաբերմունքն ակնհայտ էր դառնում հաև դարերով հայերի կողմից կերտված կոթողների ոչնչացումով: «Նոր կյանքը» հայտնում է, որ թուրքերը Ամարասի սուրբ Գրի-

գորիս վանքը ավերի ու թալանի են ենթարկել և շարունակում են նույն վանդալիզմը մյուսների նկատմամբ:

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԿՆ Է

1968 թվականին Բաքվում անսպասելիորեն հրատարակվեց (առանց թեմատիկ պլանում տեղ գտնելու) «Շուշա» գիրքը: Նրա հեղինակը՝ Ֆրիդուն Շուշինսկին, նպատակ էր դրել Արցախի նախկին կենտրոնը՝ Շուշին, ներկայացնել որպես զուտ ադրբեջանական քաղաք, ջանալով ապացուցել, որ այնտեղ ապրել ու գործել են մի շարք ադրբեջանցի անվանի մարդիկ, որոնց շնորհիվ էլ, իբր, քաղաքը դարձել է առևտրական լայն կապեր ունեցող և այլն, և այլն:

Գրքում տեղ գտած 53 նկարներում միայն 5-ն են (Մուրացյան, Ն. Ստեփանյան, Ա. Մելիք-Փաշաև, Ի. Թևոսյան և Ա. Իռանեսյան) ներկայացնում Շուշիում ծնված մեծանուն հայերին: Մնացած 48-ը ադրբեջանական են, որոնք պատկերում են հողագործների, անասնապահների, Պարսկաստանից Շուշի եկող ուղտեր և այլն: Կան, իհարկե, նաև ադրբեջանական մի երկու երգիչների, թառահարների ու երգահանների նկարներ:

Գրքի թերությունների մասին կարելի է գիրք գրել: Բայց իմ նպատակը դա չէ: Ասեմ միայն, որ երբ իր ժամանակին Երևանի պետական համալսարանի մեծ դահլիճում հրավիրված կուսակցական ընդհանուր ժողովում այս գրքի թերությունների մասին խոսք ասացի և առանձին հատվածներ կարդացի, ժողովականների մի մասը իմ խոսքը զայրույթով ընդունեց, ոմանք էլ, հատկապես ժողովին մասնակցող մեր ղեկավար ընկերները, ասացին ինձ, թե ինչու եմ մեր ղեկավարների վրա խաղում և մի քանի օր անց ինձ կանչեցին ՀԿԿ Կենտկոմ՝ «մշակելու»: Այդ ժամանակ համալսարանի ռեկտորը ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանն էր: Նա հարցրեց ինձ, թե Ղարաբաղի վերաբերյալ տպագրության համար պիտանի որևէ տեքստ ունե՞մ արդյոք:

— Ունեմ, Բաքվում է, պետք է լույս տեսներ Շուշինսկու գրքից մի տարի շուտ, 1967 թվականին բայց...

— Նրանք չեն տպագրի,— համոզված ընդհատեց Մ. Ներսիսյանը,— քո գրքի փոխարեն իրենցն են տպագրել: Բայց

ոչինչ, բերել տուր քո տեքստը և ես կտամ տեղում հրատարակելու:

Այդպես էլ եղավ: Համալսարանի տնօրենը համարձակորեն իրականացրեց իր խոստումը, սակայն շատ շանցած ինձ նորից կանչեցին Կենտկոմ և հարցրին. «Մի՞թե մինչև հեղափոխությունը և դրանից անմիջապես հետո Ղարաբաղում աղբբեջանական լեզվով որևէ թերթ կամ ամսագիր լույս չի տեսել, որ չես ներկայացնում գրքիդ մեջ»:

— Լույս չի տեսել,— պատասխանեցի ես:

— Զի կարող պատահել, գոնե մի թերթ եղած կլինի և հենց այդ մեկն էլ ցույց տայիր,— համառում էին նրանք:

— Զի եղել, չկա, հո չէի՞ հորինելու: Կամ նույնիսկ եթե հորինեի, ինչպես իրենք են ասում, հետո չէի՞ն օրծաղի ինձ վրա, ասելով, թե այդ ինչ թերթի մասին է խոսքը, որից մենք ոչ մի գաղափար չունենք:

Ինչե՞ս էիմ պատրաստած տեքստը այդ ժամանակ արդեն տպարանում էր և ինձ մնում էր մի բան՝ փոքրիկ մի բաժին ըստեղծել «Բարեկամության արտացոլումը մամուլի էջերում» վերնագրով և հարցը դրանով փակել:

Գիրքը լույս տեսավ 1969 թվականին՝ «Նյութեր Ղարաբաղի նախախորհրդային շրջանի մամուլի պատմությունից» վերնագրով: Հնարավորություններ սուղ էին և կարողացա տպագրության ներկայացնել միայն առավել աչքի ընկած պարբերականների շապիկները (բոլորը հայերեն և մեկն էլ ռուսերեն): Ի դեպ, Ֆ. Շուշինսկին իր գրքում 21 անուն պարբերականներից, որոնք տարբեր տարիներին լույս էին տեսել Շուշիում, նշել էր միայն մեկի՝ «Շուշինսկի լիստոկի» անունը:

Սակայն իմ գիրքը չհասավ հայրենի եզրեր Արցախ: Մարզին հասանելիք բաժինը պետք է Բաքվով գնար: Ավելին, Յզերբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի այն ժամանակվա գաղափարական գծով քարտուղար Ջ. Զաֆարովը կարգադրել էր նախ՝ ամբողջ գիրքը թարգմանել և նոր որոշել՝ ուղարկել Ղարաբաղ, թե՞ ոչ: Այդպես էլ վարվեցին, և իմ գրած գիրքը բանտարկվեց Բաքվում: Բայց դա բոլորը չէ: Բաքվից մարդիկ եկան Ստեփանակերտ և հետաքրքրվեցին, թե ո՞վ է հեղինակը: Բժիշկ Խ. Բազյանը, որ այդ ժամանակ մարզառաջնի վարիչն էր և Ստեփանակերտում բնակվելու տարիներին իմ լավ հարևանը, պատասխանել էր ըստ ամենայնի:

Հարց է ծագում, ինչո՞ւ փակվեց գրքի ճանապարհը դեպի ԼՂԽՍ: Պատճառը մեկն է՝ այն մերկայացնում էր տեղի որոշ դիտանականների սխալումը այն մասին, թե Ղարաբաղը էն գլխից Ադրբեջանինն է, թե հայերը ոչ մի իրավունք չունեն ադրբեջանական այդ մարզի մասին անգամ խոսք բացելու: Բայց մեր հարևանները մոռանում են մի բան, մարդը որտեղ ապրում է, պետք է արարի:

Արցախցին այսօր կարող է նակատը բաց հայտարարել. Ամարասը արցախահայություն կենդանի վկան է դեռ շորրորդ դարից: Այստեղ է 5-րդ դարում Մեսրոպ Մաշտոցը դպրանոց հիմնել: Եվ ընդհանրապես, քանի՞-քանի՞ դպրոց ենք ունեցել հիմնել: Եվ ընդհանրապես էլ: Ծա էլ չեմ խոսում Շուշիի հայտարարում և ունենք այսօր էլ: Ծա էլ չեմ խոսում Գրիգորի մասին, նի թեմական, ռեալական, օրիորդաց և այլ դպրոցների մասին, որոնք աշխարհին տվել են տասնյակ մեծանուն մարդիկ՝ դեռնականներ, արվեստագետներ, գրողներ, հրապարակախոսներ... Իսկ դուք՝ ադրբեջանցիներդ, ի՞նչ կարող եք ասել: Լավագույն դեպքում մի բան, այն, որ 1914—1915 ուստարում, Արցախի մամուլի վկայությունը, Շուշիում գործել է ռուս-թաթարական երկու դասարան: Եթե դուք ձեզ թաթար եք անվանում, թող այդպես լինի:

ՔՀՅ

Արցախցին կարող է նաև ասել՝ 1827 թվականից ունեցել ենք մի շարք տպարաններ՝ ոչ միայն Շուշիում, այլև գյուղերում, որոնց մի մասը գործել է ընդհատակյա: Հիշենք, օրինակ, ոսորոնց մի մասը գործել է ընդհատակյա: Հիշենք, օրինակ, ոստիկանության կողմից 1906 թվականին Զամիաթ գյուղում (այժմ՝ Ննգի) հայտնաբերված տպարանը, որտեղ տպագրվել են հեղափոխական բանաստեղծություններ, թուրքիկներ և այլն:

90003863

Շուշին աչքի էր ընկնում հոգևոր թեմական դպրոցի, Մ. Միրզաջան Տեր-Հակոբյանի, Բ. Տեր-Սահակյանի, Մ. Բաբաջանյանի և մյուսների տպարաններով, որտեղ լույս էին տեսնում տասնյակ գեղարվեստական և ուսումնական գրքեր: Հայոց տպարանները Շուշիում այնպիսի որակով էին աշխատում, որ Բաքիին հրաժարվել էր իր «Կենթը» Մոսկվայում հրատարակելուց: Նա համաձայնություն էր տվել առաջին անգամ իր ստեղծագործության լույս ընծալման պատիվը տալ Արցախի կենտրոնում գործող Մ. Տեր-Հակոբյանի տպարանին: Ի դեպ, մի ուրու ժամանակ այս տպարանում սրբագրիչի աշխատանք էր կատարում անվանի արցախցի Լեոն:

№ 10790

08 11 20/18

Շուշիում են առաջին անգամ հրատարակվել թարգմանական մի շարք գրքեր: Հիշենք, օրինակ, 1837 թվականին հրատարակված անգլիացի հայտնի բանաստեղծ Ջ. Բայրոնի «Շիլիոնի կալանավորը», 1880 թվականին՝ Գոգոլի «Տարաս Բուլբան», Ֆիրդուսու «Շահնամեն» և այլն: Էլ չենք խոսում հայ քերականությանը և գրականությանը նվիրված մի շարք գրքերի մասին, որոնք իրենց թարմությունը չեն կորցրել նաև այսօր: Իսկ ահա աղբյուրները նախախորհրդային շրջանում Արցախում չեն ունեցել ո՛չ տպարան, ո՛չ տպագիր գիրք, ո՛չ էլ որևէ պարբերական: Արցախցին ճակատը բաց, հպարտորեն կասի՝ մենք նախախորհրդային շրջանում ունեցել ենք 21 անուն պարբերական, որից 19-ը՝ հայերեն, 2-ը՝ ռուսերեն (ընդամեն, այդ բոլորի խմբագիրներն էլ հայեր էին): Հիշատակենք այդ պարբերականներից մի քանիսի անունները. «Հայկական աշխարհ», «Քնար խոսնակ», «Գործ», «Ազգագրական հանդես», «Արցախ», «Ղարաբաղ», «Միածան», «Նոր կյանք» և այլն:

Այժմ Արցախում հրատարակվում են հայերեն 7 թերթ և ամսագիր: Շուշիում միակ աղբյուրական շրջանային թերթը հիմնադրվել է 1932 թվականի նոյեմբերի 2-ին՝ «Սոսյալիզմ մալդարսըզը» («Սոցիալիստական անասնապահություն») անվամբ:

Այսօր արցախցին հպարտությամբ կարող է հայտարարել, թե թատերական տասնյակ խմբերից բացի, 1891 թվականին Մկրտիչ Խանդամիրյանի կողմից Շուշիում հիմնադրվել է պրո-»եսիոնալ թատրոն, որը, ի դեպ, կրակի բաժին դարձավ 1905 թ. թուրք-աղբյուրների նախաձեռնությամբ: Հռչակավոր այդ թատրոնում հանդես են եկել այնպիսի անվանի հայ դերասաններ, ինչպիսիք են Պետրոս Ադամյանը, Միրանուշը, Հովհաննես Աբելյանը և ուրիշներ: Իսկ ահա աղբյուրները փորձել են մի բեմադրություն տալ միայն՝ այն էլ Աբելյանի ղեկավարությամբ:

Հայերը Շուշիում ունեցել են ամառային ակումբ, որտեղ զեղարվեստական-թատերական կուլեկտիվներից բացի հանդես են եկել նաև արտասահմանից ժամանած կրկեսային խմբեր, իսկ աղբյուրները դրանց չեն մասնակցել նույնիսկ որպես հանդիսական:

Ոչ միայն Շուշիում, այլև մի շարք գյուղերում բնիկ արցախցիները ունեցել են գրադարաններ, ակումբներ, ընթերցարան-

ներ և կուլտուր-մասսայական այլ օջախներ: Հիշենք 1881 թվականին Հայոց բարեգործական ընկերությունը՝ Շուշիի մասնաճյուղի գրադարան-ընթերցարանը, որը երկրի տարբեր վայրերից ստանում էր տասնյակ պարբերականներ, ուներ հայ և ռուս դասական գրողների երկերը: Ականատեսները հուշեր են թողել այն մասին, որ այդ գրադարան-ընթերցարանը դարձել էր հայ մշակույթի կարևորագույն օջախներից մեկը: Իսկ աղբյուրները ի՞նչ կարող են ասել: Եթե նրանք հիրավի գիր և գրականության տեր են եղել, ինչո՞ւ ուրեմն Շուշիում կամ այլուր որևէ գրադարան կամ ընթերցարանի հետք չեն թողել:

Արցախում արձանագրված հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանների թիվը անցնում է 2800-ից: Դրանցից յուրաքանչյուրով կարող է հպարտանալ ամեն մի ժողովուրդ: Հիշենք միայն Գանձասարը, Դաղի կամ Խուլթավանքը, Գոշավանքը, Ամարասը, ս. Գրիգորիսի եկեղեցին և այլն: Միայն Շուշիում վեր էին խոյացել Ղազանչեցոց ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին, Ազուլեցոց, Մեղրեցոց եկեղեցիները, Կուսանոց վանքը, Կանաչ ժամը և այլն: Իսկ աղբյուրները ի՞նչ կարող են նշել: Նրանց ունեցած-չունեցածը Շուշիի մզկիթն է (մեջիդը): Նրանք լավագույն ղեպքում կարող են սեփականացնել ուրիշի ստեղծածը և երբեք՝ իրենց չպատկանածը: Մի՞թե այդպես շվարվածքները Շուշիի առանձին հուշարձանների հետ, որոնց հեղինակները հայեր են և իրենց անվան համար թողել են մեսրոպատառ գրություններ: Մի փաստ ևս. Շուշիից երկու-երեք կիլոմետրի վրա կա մի հիասքանչ տեղ, որը իսկ և իսկ ամառանոցային է, և տարիներ շարունակ այնտեղ են գալիս շատ մտավորականներ՝ իրենց հանգիստը անցկացնելու: Ահա այդ զեղատեսիլ վայրում, տասնյակ տարիներ առաջ, շուշեցի Ասծատուրը աղբյուր է կառուցել և գրել այդ մասին քարի վրա: Աղբյուրները փորձել են լրիվ մաքրել՝ գրածը և անունն էլ գրել «Իսաբուլաղ» («Իսայի աղբյուր»): Մի՞թե նույն բանը չի կարելի ասել Թադևոս Թաղբյուրի մասին, ազնվական մի հայ, որը նախախորհրդային շրջանում տանջանքով Շուշիի բնակիչների համար ջուր է տեղափոխել: Երախտավոր հայի համար Ղազանչեցոց հոյակապ եկեղեցու բակում սև մարմարից արձան է գրվել, սակայն ինչպես նրա, այնպես էլ մեծանուն հայերի հուշարձանները Շուշիում վանդալների կողմից հողին են հավատարեցվել: Էլ չենք

խոսում հայոց հինգ եկեղեցիների, դպրոցների, թատերական շենքերի մասին:

Այսքանից հետո որքանով է տեղին ու նպատակահարմար ազդեցությանցի ծայրահեղականների այն կարգախոսը, թե Ղարաբաղը մերն է, մերն էլ կլինի: Նրանց ամեն ինչն է այդպես՝ գողանալ ուրիշինը, փոխանակ արարելու սեփականը: Նրանք, իհարկե, մեծ «հաջողություն» կարող են սումղայիթներ, խոջալուններ, բաքուններ, շուշիններ, կիրովաբադներ սարքել և դրանցով հայտնի դառնալ... Ի՞նչ արած, ժողովրդական առածն ասում է. ով ինչ ցանի, այն կհնձի: Արժե ուրեմն, որ այս իմաստությունը ականջի օղ անեն բոլոր նրանք, ովքեր հորջորջում են, թե Արցախը եղել է ու պիտի լինի ազդեցմանական:

ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՊԱՐԵՏ ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ Վ. Ն. ՍԱՖՈՆՈՎԻՆ

ԼՂԻՄ-ում և նրա հարակից շրջաններում իրազրույթունը մնում է ծայրահեղ լարված. ինչպես՝ եք դուք պայքարում դրույթունը կայունացնելու համար: Ձեր տնօրինության օրերին ամեն ինչ պարզ է՝ անել այն, ինչ վնաս է հայկական կողմին:

Մի՞թե դուք դրա համար ապացույցներ եք պահանջում: Ապացույցը ձեր գործունեությունն է: Ամեն անգամ կարդալով ձեր հաղորդումները մարդային թերթում, վրդովվում եմ, Ղզում, թե ինչպես եք դուք հակված լուծ ուղտ դարձնելու, եթե պահանջում է ազդեցմանական կողմը:

Վերջերս հայտնի դարձավ, որ ձեր հրամանով այս անգամ պատասխանատվության է ենթարկվել «խորհրդային Ղարաբաղ-Սովետսկի Կարաբախ» թերթի խմբագրի տեղակալ Արկադի Ղուկասյանը: Նա հաճախ է մարդային թերթում հանդես գալիս փայլուն հողվածներով, որոնք քննություն են բռնում ոչ միայն ճշմարտացի, բնութագրական փաստերի, այլև դրանց դրական մշակման, մարմնավորման տեսանկյունից. նրա «Լայնաբայլ ֆենոմենը» («խորհրդային Ղարաբաղ», 3 նոյեմբերի 1989 թ.), «Բացեք վերջապես ձեր աչքերը» («խորհրդային Ղարաբաղ», 18 հունվարի 1990 թ.) և այլ հրապարակախոսական մտորումները այն բանի առհավատչյան են, որ երիտասարդ

լրագրողը ապրում է իր եզերքի հոգսերով, իր Արցախի բախտով, մաքառում է, որպեսզի լեռնային երկրամասը մի օր տեսնի լիակատար ազատության մեջ:

Չգում եմ, նրա գրածը ձեր սրտովը չէ, քանի որ բացիբաց ասում է ճշմարտությունը: Լրագրողի ամբողջ «մեղքն» այն է, որ հստակորեն բացահայտում է Ազդեցմանի ղեկավարների քաղաքականությունը, որ Արցախում բուռն թափով զարգանում են միայն այն գյուղերը, որտեղ ապրում են ազդեցմանցիները. ձեր թուլություններ և, ինչպես չէ, նաև ձեր զորքերի աջակցություն է այդ կատարվում: Լրագրող Ա. Ղուկասյանը պատկերավոր կերպով այդ ներկայացնում է հատկապես «Լայնաբայլ ֆենոմենը» հողվածում: Մեղադրում եք նրան այն բանի համար, որ հանդգնում է սառը խոսք ասել Ազդեցմանի ղեկավար Ա. Վեյրովի և մյուսների հասցեին:

Նրա հողվածներում շիտակ է ասվում «ազդեցմանական գործունի» ամենակարող լինելու մասին: Չէր անցել մի քանի օր, երբ Ազդեցմանի «ինտերնացիոնալ» մայրաքաղաքում ցուցարարները պահանջեցին վերացնել Ղարաբաղի մարզկոմն ու խորհուրդները և վերացվեցին, այսօր պահանջում են ցրել հատուկ կոմիտեն, ցրում են. մտածում են նաև ցրել Լեռնային Ղարաբաղի ինչքանավար Մարզը և կարող են հասնել դրան:

Պարոն Սաֆոնով, ըստ Ձեզ, չի կարելի այս հարցեր տոկոսանոց ճշմարտության մասին խոսք ասել, թերթում գրել:

Ավելի կրքոտ և հանդուգն է գրված Ա. Ղուկասյանի «Բացեք վերջապես, ձեր աչքերը» հրապարակախոսական ելույթը, որի համար ինչքան մեզ հայտնի է, մեղադրում եք հեղինակին:

Ինչ է ասել այստեղ Ա. Ղուկասյանը, կրկնում եմ, հարցեր տոկոսանոց ճշմարտություն: Բաքվի միտինգներում, ցույցներում իբրև մշտական կարգախոս հնչում է՝ «Փառք Սումգայիթի հերոսներին»: Եվ շատերը, որոնք Ազդեցմանում օգտվում են հեղիքուններից (Անարը, Բունիաթովը և ուրիշները), իրենց հրապարակային խոսքը սկսում են այդ նույն կարգախոսով: Ահա թե ինչու ծնվեց մի նոր լայնածավալ Սումգայիթ՝ Բաքու, որտեղ կատարյալ ցեղասպանություն էր կատարվում հայերի նկատմամբ: Լրագրող Ա. Ղուկասյանը փորձում է անդրադառնալ մի քանի փաստերի, նշել Բաքվում Ավանեսովների և նրա նմանների սպանություն բուն էություն մասին:

Կենտրոնական և Ազդեցմանի հանրապետական մամուլը,

ուղիորդ, հեռուստատեսութունը շին մոտենում ճշմարտությանը, իրերը աջնպես են ներկայացնում, թե մեղավորը սպանվողն է և ոչ թե սպանողը: Բաքվում հայերի ջարդերի մասին ոչ ոք ցավակցութուն չհայտնեց, պարոն Սաֆրոնով և այդ փաստերի մասին գրողին դուք մեղադրում եք սաղրիչ տողեր և մտքեր արծարծելու համար:

Հեղինակը՝ Ա. Ղուկասյանը, անդրադառնում է Շահումյանի և Գետաշենի իրադարձություններին, նշում, որ այնտեղ կենտրոնացած են մեծ թվով ավազակներ՝ ծնունդով ադրբեջանցի: Պետք է հողը մաքրել նրանցից՝ հայերի հանգիստը ապահովելու համար: Իսկ դա դուք համարում եք սաղրիչ քայլ:

Հայ լրագրողը խոսում է շրջապատման մասին. դա դուք թույլ չեք տալիս: Մի՞թե Ա. Ղուկասյանը մեղավոր է, երբ գրում է. «Ղաշաղները աստիճանաբար նեղացնում են Ղարաբաղի շուրջ սարքած օղակը: Վանդալները ավերում են Նախիջևանի սահմանները, կաղմակերպում են հայերի եղեռնը Սուլթանիթում, Բաքվում, իսկ երկիրը լուռ ու մունջ դիտում է այդ ամենը: Որտեղ է ձեր խիղճը, բարձրագույն իշխանություններ: Այդ ինչի էք մատնում մեզ»: Ո՞րն է այստեղ սաղրիչ խոսքը: Դուք, երևի ամեն մի ճշմարտություն համարում եք սաղրիչ քայլ: Այդ դիտակետով դուք հեռուն չեք գնա:

Ինչո՞ւ Ադրբեջանը հիմա էլ սկսել է հաշվեհարդար տեսնել Շահումյանի և Գետաշենի ղեկավարների հետ: Նրա համար, որ այնտեղ հայեր են ապրում: Դա է ադրբեջանական կողմի «ինտերնացիոնալիզմը»:

Ավելի սարսափելին այն է, որ սպանում, բռնանում են Բաքվում, բայց արտակարգ վիճակ ստեղծում են Արցախում:

Եթե կողմնակալ ձևով չեք ղեկավարում հայկական երկրամասի պարետությունը, ինչո՞ւ նույն կերպով չեք մեղադրում Շուշիի ռադիոյի և գաղտագողի ստեղծված հեռուստատեսության աշխատողներին: Եթե հայերը ապօրինի ունենալին հեռուստակենտրոն, ինչպե՞ս կվերաբերվեիք դուք...: Շուշիի հեռուստեսային էկրանից ամեն օր հայհոյանք և սպառնալիք է հնչում արցախցիների հասցեին: Հեռուստատեսությամբ հանդես են գալիս նաև թուրք մեսիսեթցիները, որոնք կուտակվում են Արցախի մի շարք գյուղերում (հատկապես Լեւոնայա և Հայբալա գյուղերում): Արցախի խաչքարերն ու եկեղեցիները աչքերինքը փորձում են համարել իրենցը, երբ նրանք ոչ մի հաս-

կացողություն չունեն ո՛չ խաչքարերի, ո՛չ էլ վանքերի ու եկեղեցիների մասին:

Դուք ինչ միջոցներ եք ձեռնարկում Շուշիի եթերագողերի դեմ: Նրանք գործում են իրենց ուզածի պես՝ անարգել: Մարդ զարմանում է այս ամենի մասին իմանալով:

Լրագրող Ա. Ղուկասյանի հոգվածներում ասվում է միայն ճշմարտությունը, ասվում է, սակայն ոչ թե ասելու, այլ գործողության մեջ դնելու, սև գծերը վերացնելու, իրավիճակը որոշ շահով թեթևացնելու, արցախցիների գրությունը բարելավելու համար: Բայց բանից պարզվում է, որ դուք հսկում եք միայն հայկական մամուլը, ռադիոն և հեռուստատեսությունը: Բացասական ոչ մի խոսք չեք ասում Շուշիի շրջանային թերթի, ռադիոյի և ապօրինի հեռուստակայանի մասին: Մի՞թե սրանք փաստեր չեն:

Եվ, ահա, ճշմարտությունը գրելու համար, ձեր հրամանով կալանվել է մարդային թերթի խմբագրի տեղակալ Արկաղի Ղուկասյանը, կրկնում եմ, մի լրագրող, որի գրածները բխում են մարդի շահերից, և փորձում են որոշ պարզաբանում մտցնել այս կամ այն հարցի մեջ:

Արցախը ձեր տեսած երկրամասերից չէ. ձեզ լավ հաշիվ ավելք: Դուք չեք կարող ընկճել արցախցիներին. մենք անդրդրվելի ենք. մենք շատ ենք տեսել ձեզ նմաններին:

«ԱՐՅԱԽԸ» ՆԵՐԿԱՅԱՑՆՈՒՄ ԷՐ ԻՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ

1918 թվականի սեպտեմբերի 25-ին (հին տոմարով) թուրքական բանակը գրավում է Շուշին և լայն հարձակումներ ըսկրում Ղարաբաղի շրջանների վրա: Արցախցիները բոլոր հնարավոր միջոցները գործադրում են այդ հրեշավոր հարձակման առաջն առնելու համար: Ոտքի են ելնում տղամարդիկ և կանայք: Սկսվում են զանգվածային ժողովրդական ապստամբությունները: Առաջին մեծ հակահարվածը թշնամուն հասցվում է Մամնա գյուղի մոտ: Աշխատավորներն արյան գնով իրենց պապենական հողից դուրս են վանում թուրքական հրոսակներին: 1918 թվականի նոյեմբերի վերջերին Ղարաբաղը մաքրվում է թուրքական օկուպանտներից: Սակայն մուսավաթա-

կանները շարունակում են իրենց սև գործը: 1919 թվականի սկզբին նրանք, անգլիացիների համաձայնությամբ, Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետ են նշանակում Խոսրով-բեկ Սուլթանովին (մասնագիտությամբ՝ բժիշկ), որը ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չի առնում հայ աշխատավորների նկատմամբ արյունալի դատաստան տեսնելու: Շուշի է ուղարկվում անգլիական միսիսի մայրը Մակ-Մեդենի գլխավորությամբ: Սրանք ամբողջ երկրամասը վեր էին ածել ռազմաբեմի. ժողովրդին հալածում էին ամենադաժան միջոցներով, չկային ապրուստի միջոցներ, ակավել էին համաճարակային հիվանդությունները:

Արցախի աշխատավորները տոկունությամբ էին տանում բոլոր զրկանքները և միաժամանակ պատրաստվում վճռական գոտեմարտերի: 1918 թվականի հուլիսի 22-ին ստեղծված Ազգային խորհուրդը, որը փաստորեն ներկայացնում էր հայկական երկրամասի ժողովրդական կառավարությունը, լայն գործունեություն ծավալեց՝ ցույց տալով, որ ոչ մի դեպքում չի ճանաչելու Ադրբեջանի կառավարության իշխանությունը:

Ահա այս լարված պայմաններում էլ, 1919 թվականին, Ազգային խորհուրդը ստեղծում է «Արցախ» անունով թերթ: Տպագիր այդ օրգանն արտահայտում էր հայ բնակչության կամքն ու ցանկությունը: Թերթը ուղղակի հայ մարդու մտածողություն էր ներկայացնում՝ լրագրային տարբեր ժանրերով: Թերթի յոթ թերթը համարի առաջին էջում տպագրվում է «Ղարաբաղի հայ ժողովրդին» կոչը, որը միանգամայն օբյեկտիվ կերպով ներկայացնում է երկրամասում ստեղծված ծայրահեղ լարված վեճակը և ցույց տալիս, թե ովքեր են զրա մեղավորները:

Կոչի մեջ նշվում է, թե Ղարաբաղի հայ բնակչությունը ի՞նչ պետք է անի նման վիճակից դուրս գալու համար: Ազգային խորհուրդը և թերթի խմբագրությունը, դիմելով հայ բնակչությանը, կոչ են անում զգաստ լինել, ոչ մի կոմպրոմիս Ադրբեջանի կառավարության հետ, եթե նույնիսկ վերջիններս փորձեն ադրբեջանական զորքերը մտցնել հայկական Ղարաբաղ:

Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհուրդը ոչ մի հույս չէր կապում զրսի ուժերի, մասնավորապես օտարերկրյա տերությունների հետ, գիտակցելով նրանց զավթողական, երկդիմի նկատառումները, թեև չի կարելի ժխտել, որ Ազգային խորհրդի առանձին անդամներ հավատում էին անգլիական կառավարությանը, որը հրապարակայնորեն հայ ժողովրդին ճանաչել է

իբրև իր գաղնակցի: Սա, իհարկե, միայն պատրանք էր. անգլիական կառավարությունը դիմել էր հերթական մասների՝ աշխատավորների աչքերին թող փշելու համար: Պատմությանը հայտնի են արևմտյան տերությունների բազմաթիվ խոստումներ՝ հայերին օգնելու, այսպես կոչված «հայոց հարցը» լուծելու համար, բայց, վերջին հաշվով, դրանք միշտ մնացել են լոկ խոստումներ: Ղարաբաղի բազմաշարքար աշխատավորությունը որևէ ակնկալություն չունեի ո՛չ գեներալ Թոմասից, ո՛չ մայրը Գիրբոնից և ո՛չ էլ ուրիշներից: Նրանք Ադրբեջան էին եկել շատ պարզ հաշիվներով՝ իրենց կամքը թելադրել Ղարաբաղի հայ բնակչությանը: Ազգային խորհուրդը կոչի մեջ շեշտում է, որ հայերը ամենից առաջ պետք է հույսը դնեն իրենց ուժերի վրա, որ Ղարաբաղյանները կգործեն անձնուրաց՝ մեծ նախնիների դրոշի ներքո: «Թո՛ղ ձեզ հովանի լինեն ձեր քաջազուն և իմաստուն նախնիները», — ասվում էր կոչում:

«Արցախը» ընթերցողներին պատմում էր երկրամասի անցյալի մասին, այն մասին, թե ինչպիսի քաջագործություններ են կատարվել Ղարաբաղում՝ նույնիսկ ոչ հեռավոր շրջանում: Թերթի 2-րդ, 4-րդ և 7-րդ համարներում զետեղված «Մոտիկ անցյալից» ծավալուն հոդվածի մեջ կոնկրետ փաստեր են բերվում Ադրբեջանի տարբեր շրջաններում և գյուղերում տեղի ունեցող ազգամիջյան ընդհարումների, զոհույունների, սպանությունների մասին: Խոսքը կոնկրետ էր և փաստարկված: Հայ բնակչության նկատմամբ ատելության սահման չճանաչելով՝ ադրբեջանցիները դիմում էին ամենազազրելի միջոցների, որ հատուկ չէ մարդկային ցեղին: Թերթը ստիպված էր այդ մասին ասել՝ ցավ զգալով հարևանների անարգել խաժամոժությունների, վայրենությունների առթիվ:

«Արցախի» էջերում լույս էին տեսնում հաղորդագրություններ Շուշիում և նրա մերձակա գյուղերում տիրող վիճակի մասին: Թերթը չէր թաքցնում ընթերցողներից այն ամենը, ինչ կատարվում էր բոլորով, շիկացած մթնոլորտում: Անասնագողությունը, որպես խրոնիկական հիվանդություն, շարունակվում էր հարևան ազդերների կողմից, շեշտում է հայ պարբերականը, և հայերի կողմից ձեռնարկվող միջոցները ցանկացած արդյունքը չեն տալիս»:

«Արցախի» էջերում քիչ չէին այնպիսի նյութերը, հայտա-

բարությունները, որոնք փաստորեն կոչ էին՝ ուղղված երկու հա-
րևան ժողովուրցներին:

Մեծ էին և Ազգային խորհրդի, և նրա տպագիր օրգանի
ջանքերը Արցախում դրությունը շեկացած հունից դուրս բերե-
լու համար: Նրանք ձեռնարկում էին բոլոր հնարավոր միջոցնե-
րը, անում այն ամենը, ինչ կարող էր ձեռնարկել ժողովրդական
կառավարությունը:

Օր-օրի Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը շա-
րունակում էր ուժեղացնել ճնշումը Արցախի հայ բնակչության
վրա: Բայց քաջազուն արցախցիները, որոնց ուժն ու բանա-
կանությունը, մարդկային բարեմասնություններն ու առաքի-
նությունները աշխարհին են հայտնի, գոտեպնդվում էին մի գա-
ղափարով՝ Ղարաբաղը հայկական է և ոչ մի կապ չպետք է ու-
նենա Ադրբեջանի հետ: Թերթի նյութերը նոր ուժ ու կորով էին
հերարկում յարաբանչուր ղարաբաղցու:

Երկար տարիներ ուսումնասիրելով հայրենի եզերքի՝ ան-
զուգական Արցախի մամուլի պատմությունը, մեզ չի հաջողվել
ի հայտ բերել «Արցախի» բոլոր համարները (պահպանվել է
թերթի առնվազն յոթ համար), բայց արխիվներում եղած մի
քանի համարների նյութերը մեզ համոզում են, որ թերթը չէր
դավաճանում իր իսկ ընդունած սկզբունքին իրականությունը
ներկայացնել ճշմարտացի, փաստերը՝ հավաստի, կոնկրետ, շա-
րագրանքը՝ հոգեհարազատ արցախցուն:

«Արցախի» մյուս առավելությունն այն էր, որ նրա խոսքը
հասնում էր շատ հայաբնակ վայրեր. այն կարող էին Հայաս-
տանում, Վրաստանում, Հյուսիսային Կովկասում և այլուր:

Շատ ժամանակ թերթը «Մամուլ» խորագրի ներքո հաղոր-
դումներ էր տպագրում հայատառ պարբերականներից, որոնք
գործվիչ էին լինում նրա հայացքներին և լուսաբանում էին
հայ ժողովրդի անցյալն ու ներկան:

«ԱՐԱՔՍԸ» ԱՐՑԱԽԻ ՄԱՍԻՆ

Երկրորդ տարին է, ինչ Թեհրանում լույս է տեսնում գրա-
կան, մշակութային, հասարակական «Արաքս» ամսաթերթը
(գլխավոր խմբագիր՝ Հակոբ Գրիգորյան), որը փաստորեն ար-

ցախյան շարժման ծնունդ է և, բնականաբար, իր նյութերի
զգալի մասը նվիրում է Արցախի, Անդրկովկասի իրադարձու-
թյուններին: Պարբերականի խոսքը ի տարբերություն մի շարք
թերթերի և ամսագրերի, ակտիվ է, վերլուծական, երկկողմանի
փաստերով հագեցած այն իմաստով, որ իր հետևություններն
ու եզրահանգումներն անելիս օգտագործում է այլ կարգի և
այլ լեզվով, առաջին հերթին իրանյան պարբերական մամուլի
էջերում հրապարակված նյութերը, ցույց տալիս կամ իր հա-
մերաշխությունը, կամ իր հակառակ կովանները:

«Արաքսը» ընդհանրապես բարձր է գնահատում ճշմարտա-
ցի խոսքը, գտնելով, որ զանգվածային ինֆորմացիայի միջոց-
ները կոչված են մարդկանց ճիշտ կողմնորոշելու բարդ իրա-
դրության մեջ, ասելու նրանց ճշմարտությունը, առաջ մղելով
արդարության հաղթանակի համար պայքարը:

Ահա թե այս տարվա 34-րդ համարի «Իրանյան մամուլը և
Ադրբեջանի անցողորմները» խմբագրականում ինչ է գրում «Ա-
րաքսը». «Մամուլը արձագանք տալով բոլոր իրադարձություն-
ները, պետք է որդեգրի անկողմնակալ կեցվածք, միաժամանակ
համակողմանիորեն ներկայացնելով եղելությունը: Այն պետք
է խուսափի շինծու և խեղաթյուրած լուրեր տարածելուց, որ-
պեսզի մեկ կողմից առիթ չընծայի անակնկալ անխորթելի դեպ-
քերի ծագմանը, մյուս կողմից հագուրդ տա ընթերցողների ծա-
րավին:

Իհարկե, մամուլը նույնքան որ կարող է օգտավետ լինի,
միևնույն չափով կարող է հակառակ ազդեցությունը խաղալ,
երբ քանդիչ ուղղություն որդեգրելով, պղտորի հանրության
մտքերը»: Այս տեսանկյունից նա դրական է համարում իրան-
յան «Քեյհան» օրաթերթում հայտնի հրապարակախոս Օմիդ
Մասուրի մի հոդվածը, որտեղ ասված է. «...Նորհրդային Ադրո-
բեջանի հարցը առայժմ ազգայնական կամ մշակութային-կրո-
նական հարց լինելուց առաջ, ներքին մի հարց է, իսլամական
հանրապետությունը պաշտպանում է ադրբեջանցիների իսլա-
մական ձգտումները: Սակայն այս սատարումը ներկա պայման-
ներում ավելի դրական արդյունքի պիտի հասնի, եթե այդ կա-
տարվի խորհրդային Միության հետ ունեցած համաձայնու-
թյունների շրջանակում, քան թե բախումները թեժացնելով, որ
անկասկած, երկու երկրների օգտին էլ չի լինելու: Զգուշ լինենք

և խոստափենք հապճեպ վերնագրեր տպագրելուց և վերլուծութիւններ կատարելուց...»:

Ինչպես նկատելի է, «Քեյզան» պարբերականը բոլորովին էլ կողմ չէ, որպէսզի թեժացնեն բախումները հայերի և աղբիջանցիների միջև, այլ հարցը պետք է լուծվի քաղաքական առումով, կլոր սեղանի շուրջը բանակցելով առանց նախնական պահանջների:

«Արաքսը» միաժամանակ շեշտում է, որ արցախյան իրադարձութիւնները ճշմարտացիորեն չեն լուսաբանում իրանական առանձին թերթեր («Ռեսալաթը», «Ջոմեվորի էսլամին», «էթեւալաթը» «Աբրարը» և ուրիշներ), ընթերցողներին հրամայելով այն միտքը, թե իբր հայերը ձգտում են «հայկական համաշխարհային պետութեան ստեղծմանը»: Ավելին, նրանք հայերին համարում են ուսանողի գործակալ: Նրանք ինչ մեղադրանք ասես, որ չեն ներկայացնում արցախցիներին և, ընդհանրապես, հայերին, գրելով, թե հայերը ուսանողի միջոցով ուզում են հասնել «հայոց ժավալապաշտութեանը» և որ նրանց մեղքով է, որ կոտորվեցին շատ աղբիջանցիներ ու փախուստի դիմեցին երկու հարյուր հազարից ավելի ազերիներ՝ իրենց դարավոր հողից: Վերը նշված թերթերում խոսքը գնում է այն մասին, որ իբր ուսանողի շնորհիվ հայերը զինվում են Աղբիջանի հողերը զավթելու համար:

Հայ ընթերցողը ջղածիգ է լինում այս հերյուրանքը լսելուց. դարմանալի կերպով իրավիճակը Անդրկովկասում ներկայացվում է ծուռ հայելու մեջ, հակառակ կողմից: Այն մեղադրանքը, որ հասցեագրված է հայերին, իսկ և իսկ վերաբերում է ազերիներին. նրանք են, որ ձգտում են յուրացնել կամ արդեն յուրացրել են հայկական հողերը (առաջին հերթին նկատի ունենք Արցախը և Նախիջևանը), նրանք են, որ սովոր են մարդասպանութեան, արյունախում կոտորածների: Մի՞թե այդ պարբերականները տեղյակ չեն Սումգայիթի, Բաքվի, Կիրովաբադի, Խոջալուի, Շուշիի և այլ արյունալի դեպքերին, հայաստանութեաններին, ջարդերին, կողոպուտին, թալանին...:

Մի՞թե Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարը կարելի է որակել որպէս ուրիշի հողերը զավթելու փորձ՝ հարց է տալիս «Արաքսը»:

«Արաքսը» քննադատում է՝ այն թերթը, որոնք նպատակամղված խեղաթյուրում են հայ-աղբիջանական ընդհարումները,

ինչպէս հարկն է չեն բացահայտում արցախցիների պահանջատիրութիւնը՝ մայր Հայաստանի վերամիավորվելու համար: Հայ պարբերականը հարց է տալիս. ինչո՞ւ չեն դատապարտվում նման ոճրագործ հեղինակները, որոնք ձգտում են պղտոր ջրի մեջ ձուկ որսալ, արտահայտել իրենց տերերի կամքը, հազարավոր ընթերցողներին ճշմարտութիւնն ասելու փոխարեն մատուցել մտացածին բաներ, որոնք հեռու են իրական լինելուց:

«Արցախյան վերադարձի երկրորդ ամսակի առթիվ» հոդվածում «Արաքսը» նշում է, որ իրադարձութիւնները Անդրկովկասում զարգացած սրբնթաց կերպով. «ազերի պանթուրքիստները քաջալերվելով խորհրդային Միութեան Գերագույն խորհրդի 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի անարդար որոշումով...», անցյալից ավելի զորեղ զգալով իրենց, անամոթաբար կազմակերպեցին և ի կատար ածեցին նորանոր քստմանի ռճիրներ՝ կոտորած, թալան և կրկին շրջափակում...:

Հարձակման ենթակա հայութիւնը մեկ անգամ նորից ազերի մոլեռանդութեան դիմաց, լուռ հանդիսատեսի դերում գտավ խորհրդային Միութեան իշխանութիւններին: Ուստի հենվելով իր սեփական ուժերին, և պաշտպան ունենալով մեկ կողմից հայրենի զավակներին ու պետականութեան, մյուս կողմից՝ բովանդակ սփյուռքահայութեան, շարաշար պարտութեան մատնեց թշնամունք:

«Արաքսը» քննադատում է կենտրոնական իշխանութիւնների քար լուծելու, որոնք արցախցիներին կա՛մ սին խոստումներ են տալիս, կա՛մ մեղադրում: Ինչո՞ւմն է բանը. բանն այն է, նշում է հայ պարբերականը, որ Մոսկվան պաշտպան չի կանգնում հայերին՝ իբրև ԽՍՀՄ ժողովուրդներից մեկին, որը հարեանների կողմից շարունակում է շրջափակման մեջ գրտնըվել, չբացել Արցախ տանող ճանապարհները և մինիմումի հասցնել օդային թռիչքները: Այո՞, Մոսկվան է այն հիմնական մեղավորը, որ արցախյան պարզ ու հստակ պրոբլեմը խորացրել է, բարդացրել, դարձրել «անլուծելի»: «Արաքսը» բացեիբաց գրում է. «Մոսկվան, որ հիմնական պատասխանատուն է նկատվում արցախյան հարցի այս աստիճան բարդացմանը, այս անգամ նաև լուծելու պահանջ, մինչև այն ժամանակ, երբ ազերի պանթուրքիստներին շտապ օգնութեան հասավ թուրքիայի ֆաշիստ վարչակարգը իր նյութական և զինավորա-

կան կրկնապատիկ օժանդակություններով: Հատկանշելի է,— շարունակում է հիշեցնել թերթը ընթերցողներին,— որ հունվարի 14-ին նաև միևնույն վարչակարգի կողմից Անկարայում մի սիմպոզիում կազմակերպվեց, որտեղ պահանջվում էր «Խորհրդային Ադրբեջանի անկախությունը»:

Հայ պարբերականը չէր կարող անտարբեր անցնել լրատվական այն միջոցներին հաղորդումների կողքով, որոնք կենտրոնական իշխանությունների և խորհրդային բանակի միջամտությունը Բաքվի իրադարձություններին համարում են հայանպաստ և մարդասիրական: Բայց նրանք քաջատեղյակ չէին, ընդգծում է «Արաքսը», որ այդ միջամտությունը ոչ թե հայերի կոտորածին վերջ տալուն է ուղղված, այլ Ադրբեջանի մայրաքաղաքում և այլ շրջաններում խորհրդային իշխանությունը տապալելու վտանգը չեղոքացնելուն: «Մոսկվայի իշխանություններն արդեն պանթուրքիզմի վտանգը ուղղակի իրենց մորթու վրա զգալով, փութացին բանակի ուժով միջամտել հայ-ադրբեջանական բախումների ծայրաստիճան լարված կացությունը հանդարտացնելու:

Կարմիր բանակի այս քայլը,— շարունակում է «Արաքսը»,— Խորհրդային Ադրբեջանի և որոշ երկրների լրատվական գործակալությունների կողմից հայտարարվեց հայանպաստ մի քայլ՝ մինչդեռ Մոսկվան մեկ քարով երկու թռչուն որսալու քաղաքականութամբ փորձեց մեկ կողմից չեղոքացնել աղերի պանթուրքիստների խափանարարությունները և մյուս կողմից՝ խեղդել հայ ժողովրդի արդարության ձայնը, որ բարձրացրել է հանուն Արցախը Հայաստանին վերակցելու:

«Արաքսը» հետևողականորեն շարունակում է լուսաբանել արցախյան իրադարձությունները, ցույց տալ հարևան աղերների կողմից անեղանելի վիճակի ստեղծումը, հայերին իր հայրենի օջախից վտարումը, ամբողջ երկրամասում ուղեկան դրություն պահպանման վնասները և այլն:

Թերթը նշում է, որ ողբերգություն է, երբ խորհրդային բանակի կողմից կողմնակալ մոտեցում է նկատվում դեպի աղերիները և, ընդհակառակը, դաժան վերաբերմունք՝ հայերի նկատմամբ: Դա, ինչ խոսք, մեծ վրդովմունք և խոր կսկիծ է առաջ բերում մարզի հայ աշխատավորության շրջանում:

«Թեև այդ մասին շատ է գրվել և ասվել, սակայն նույն վերաբերմունքը շարունակում է մնալ խորհրդային բանակի գոր-

ծունեության տեսադաշտում»,— գրում է «Արաքսը»: Մի՞թե հայերը որևէ վիրավորանք են հասցրել խորհրդային բանակայիններին, հարցնում է պարբերականը: Իհարկե, ոչ:

Արցախցիները բարի, աշխատասեր, հերոսական, անհողդող ժողովուրդ են, օժտված մարդկային բացառիկ բարեմասնություններով, այլևս ոչինչ չի կարող խոչընդոտել նրանց ազգային-ազատագրական շարժանը և նրանք լի են անկոտրում կամքով՝ մինչև վերջ դիմակայելու արհավիրքներին և հասնելու իրենց բաղձալի ժամին: Բայց սարսափելին այն է, նշում է իրանահայ պարբերականը, որ խորհրդային երկրում չեն լուծվում ազգամիջյան հարցերը, դրանց տալիս են երկրորդական նշանակություն: Եվ պետք է նաև դրանով բացատրել, որ Խորհրդային Միությունում հետզհետե կորչում է մարդկանց հավատը ապագայի նկատմամբ:

Միանգամայն ճշմարիտ են հնչում «Արաքսի» եզրակացուները Արցախի մասին. Արցախը պետք է ազատագրվի հարեվանների բռնատիրական քրեաններից և վերամիավորվի իր մորը: Սա է արդարությունը: Թո՛ղ բոլորը իմանան, որ Արցախի հարցը հողի հարց չէ, և ոչ էլ տարածքի վերամիավորում, արցախցիները ուզում են ապրել հայեցի, հարազատ ժողովրդի հետ:

ԿԵՂՄԻՔ՝ ՍԿՂԲԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՎԵՐՋ

(Թերթելով նուաբուխ «Ազերբայջան» թերթի համարները)

Ադրբեջանն այն հանրապետություններից է, որը չի կարող պարծենալ իր պարբերական մամուլի պատմութամբ, թեև Զիյա Բունիաթովը տարբեր առիթներով թմբակահարում է, թե այժմյան Ադրբեջանում լույս է տեսել 160 անուն պարբերական. այս թիվն էլ տասնապատիկ մեծացված է:

Սա՛ իմիջիայլոց:

Վերջերս Բաքվում սկսել է լույս տեսնել «Ազերբայջան» անունով մի թերթ, որի ձևկատին նշված է. «Ադրբեջանի միասնականություն և սուվերենություն», «Ղարաբաղի ժողովրդական

կազմկոմիտեի օրգան», «Թերթը հիմնադրվել է 1918 թվականին» և այլն:

Պարզվում է, որ Արցախում 1918 թվականին ադրբեջաներեն հրատարակվել է վերը նշված անունով թերթ: Սա բացարձակ կեղծիք է: Զեյի կասկածում, որ 1918—1920 թթ. Բաքվում լույս է տեսել մուսավաթների օրգան «Ազերբայջան» թերթը, որը արտահայտում էր իր տերերի կամքը և այսօրվա նման ծայրահեղ հայատյացություն էր սերմանում այսուպահանջ:

Բացում ենք Ադրբեջանի հանրազիտարանը. «Ազրբեջան» անվան տակ նշված են երկու պարբերականներ. մեկը, որը լույս է տեսել 1918 թ. ադրբեջաներեն և ֆրանսերեն, եղել է Իրանի սոցիալ-դեմոկրատներին օրգանը, մյուսը՝ ռուսերեն և ադրբեջաներեն՝ մուսավաթների օրգանը:

Առաջին հայացքից դժվար է ասել, թե այսօրվա «Ազերբայջանը» դրանցից որի շարունակությունն է: Բայց թերթերով Ձոր պարբերականի հենց միայն հունիս ամսվա համարները, պարզ է դառնում, որ այն մուսավաթների պարբերականի շարունակությունն է մեր օրերում:

Հիրավի, անհնար է հանգիստ սրտով ծանոթանալ նրա «նյութերին», որոնցից յուրաքանչյուրը պարունակում է ուրույն սուտ, հերյուրանք մի ժողովրդի մասին, որ դարերի ընթացքում անլուր տանջանքների է ենթարկվել թուրքերի կողմից:

Պաշտոնական նյութերից բացի, 1990 թվականի հունիսի 17-ի համարում տեղ է գտել «Պաշտպանենք հանրապետությունը» նամակը, որի տակ իրենց ստորագրությունն են դրել «Համերաշխություն» միության նախաձեռնող խմբի շուրս անդամներ: Եվ ի՞նչ են գրում նրանք. իբր Մոսկվայում և արտասահմանում հայերը շարունակում են հակաադրբեջանական սադրանքներ, որի հետևանքով էլ Հայաստանում 200 հազարից ավելի ադրբեջանցիներից ոչ մեկը չի մնացել (այստեղ էլ, ինչպես միշտ, թվերը ուռճացված են): Եվ ահա, իբր Բաքվի ռուսախոս բանվորները ձգտում են իրենց ուժերը միավորել հարազատ հանրապետության բարի անունը պաշտպանելու համար: Կարողում ենք. «հայերը ձգտում են մեղադրել խաղաղասեր ադրբեջանական ժողովրդին ազգային և կրոնական անհանգստության համար, թեև հայտնի է, որ հենց Հայաստանից է սկսվել ավազակային հեռացումը իր հայրենի հողից ադրբեջանցիներին՝ մեր վերակառուցման էպոխայի առաջին փախստականներին»: Ինչ

անուն տաս նման կեղծիքին: Ո՞վ է սկսել ավազակային հարձակումը վերակառուցման նոր էպոխայում՝ հա՞յը, թե՞ ադրբեջանցին: Ո՞վ առաջինը Սումգայիթում, Կիրովբաբում, Խոջալուում, Շուշում, Բաքվում և այլուր ցույց տվեց իր մարդատյացությունը, վանդալիզմի՝ ծայրահեղ դրսևորումները, ո՞վ ում գեմ է խոսում:

Նամակի հեղինակները գրում են. «Բավական է մնալ դիտողի դերում, եկել է ժամանակը օգնելու հանրապետությանը: Մեր հողը կարիք է զգում մեր պաշտպանությունը»: Մեկը հարցնի՝ ուսալեզու մարդիկ, ինչու անտարբեր դիտողի դերում էիք, երբ ձեր աչքերի առջև Ադրբեջանի մայրաքաղաքում կոտորում էին հազարավոր հայերի: Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն ռուսալեզու հազարավոր մարդիկ արժանացել են հայերի բախտին և կենդանի մնացած տասնյակ հազարավորները թողել են «հարազատ», «բարի», «բաղմաղգ» Բաքուն: Եվ այսօր մի խոսք չեք ասում երեկվա թոհուրհո մասին: Ձեր ստորագրությունն է, արդյոք, այդ նամակի տակ, լավ նայեցեք ձեր ձեռագրին...»

Ավելին, թերթի այդ նույն համարի առաջին և երրորդ էջերում տեղ է գտել Ադրբեջանի բժշկական ինստիտուտի ռուսալեզու կոլեկտիվի ներկայացուցիչների դիմումը ՌԽՖՍՀ ժողովրդական պատգամավորներին, որտեղ փաստերը ներկայացված են ուղղակի հակառակ ձևով: Դուրս է գալիս, որ հայերը կոտորել և շարունակում են կոտորել ադրբեջանցիներին և որ այդ պատճառով իրենք հանգիստ չեն կարող ապրել խաղաղասեր Բաքվում: Եվ այս ամենի մեղքը Ղարաբաղն է, նրա հայ ժողովուրդը: Ահա թե ինչու ռուսախոսները բացականշում են՝ «ձեռքներդ հեռու կենային Ղարաբաղից»:

Լավ է ասված, «Շտապիր գողին բռնել, թե չէ գողը ինքը կբռնի քեզ»: Եվ երբ կարգում ես այս դիմումը, զգում ես, որ ինչ ասված է Հայաստանի հասցեին, ուղղակի վերաբերում է Ադրբեջանին: Դիմումի հեղինակները բողոքում են այն բանից, որ երկրի պրեզիդենտը միջոցներ չի ձեռնարկում Հայաստանը զինաթափելու համար: Ինչպիսի՞ հանդեսություն: Փոխանակ ինստիտուտի ռուսախոս աշխատակիցները ճշմարտությանը նշեն, թե ինչու մինչև հիմա չի կատարվում պրեզիդենտի հրամանը և խորհրդային կառավարության որոշումը վերացնելու շրջափակումը կենային Ղարաբաղի նկատմամբ՝ ստեղ-

ծելու ազատ երթևեկութիւնն Հայաստանից Ադրբեջան, ընդհանրապէս, ամբողջ մեղքը դնում են հայ զինված ջոկատներին վրա, որոնք ստեղծվել են անհրաժեշտաբար, այսինքն սահմանամերձ շրջաններում ադրբեջանցիներից հայերին պաշտպանելու համար:

Այդ դիմումի մեջ ինչ ասես որ շի ասվում ԽՍՀՄ ժողովրդապետական պատգամավորներ Զորի Բալայանի, Բորիս Դադամյանի, Վաչագան Գրիգորյանի, Հենրիկ Պողոսյանի և Վահան Գաբրիելյանի մասին, կպցնելով նրանց այլազան պիտակներ:

Թերթում հրապարակված է այսպես կոչված ԼՂԻՄ շրջանային, քաղաքային կազմկոմիտեների «կանոնադրութիւնը»: Զարմանալ կարելի է, թե ինչ խոսքերով է սկսվում այս «կանոնադրութիւնը»: «Ընդհանուր հարցեր» վերնագրի տակ զբրված է. «Շրջանի, քաղաքի տերիտորիայում կազմկոմիտեին հանդիսանում է միակ պետական իշխանութիւնն և կառավարութիւնն մարմինը, որը օժտված է Ադրբեջանի կոմկուսակցութիւն շրջանային և քաղաքային կոմիտեների, ժողովրդական պատգամավորների շրջանային և քաղաքային խորհուրդների և նրանց գործադիր կոմիտեների լիակատար լիազորութիւններով»: Ահա, խնդրեմ, ռացիոնալ հատիկը այն ամբողջ «հրահանգի», որ դբաղցնում է թերթի երկու էջերի զգալի մասը:

Ըստ այդ «հրահանգի», կազմկոմիտեն իրավահավասար է կուսակցութիւն շրջկոմին և ժողովրդական պատգամավորների շրջանային խորհուրդին: Ո՞վ է ընտրել կազմկոմիտեներին՝ ոչ ոք: Դրանք ստեղծված են հրամանով: Այս է ադրբեջանական կողմի այսօրվա դեմոկրատիան, վերակառուցումը, ժողովրդավարութիւնը: Այս հիմունքներով էլ այսօր վերացված է Լեռնային Ղարաբաղի Հաղութի շրջկոմը, շրջխորհուրդը:

Ինչ անուն տալ այս ամենին: «Ադրբեջան» թերթը այսօր հանդես է գալիս իբրև Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետական կազմկոմիտեի օրգան և իր տերերի թելադրանքով ադրբեջաներեն և ռուսերեն լեզուներով ամեն տեսակի սպորանքներ է տարածում Արցախի և Հայաստանի մասին, գտնելով, որ Արցախը էն զլխից ոչ մի կապ չունի և չպետք է ունենա Հայաստանի հետ:

Բանը հասել է այնտեղ, որ նորաթուխ պարբերականը կոչ է անում ընթերցողներին՝ օգնութիւն գալ Արցախում հանդիստվիճակ ստեղծելու համար: Մեկը հարցնի՝ հայե՞րն են Արցա-

խին «անհանգստացնող» թե՞, այսպես կոչված, «տերերը»՝ ադրբեջանցիները:

Կրկին թերթելով «Ադրբեջան» թերթի էջերը, զարմանում ես, թե ինչպես կարելի է կեղծել բոլոր փաստերը՝ սկսած թերթի վերնագրից մինչև ստորագրութիւնը:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՒՄՅԱՆԻ «ԴԵՊՔԵՐԸ ԼԵՌՆԱՅԻՆ» ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ 1917—1920 ԹԹ.» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արցախի 1917—1920 թթ. թե՛ իրադարձութիւնները շատերի ուշադրութիւնն են գրավել: Առանձին մարդիկ, լինելով այդ ժամանակի դեպքերի անմիջական մասնակիցներ, ձգտել են թղթին հանձնել իրենց տեսածն ու զգացածը, երևութիւնների ճշմարտապատումը՝ հանգամանքների նկատմամբ ունենալով քրննական մտտեցում: Այդպիսի երևելի դեմքերից մեկն էլ Հարութիւն Թումյանն էր, Ղարաբաղի նորաստեղծ ժողովրդական կառավարութիւնն ուղղակի կոմիսարը: Նա «Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917—1920 թթ.» ձեռագիր աշխատութիւն մեջ միանգամայն ճշմարտացի կերպով ներկայացրել է իր հայրենի աշխարհի իրավիճակը, հայ-ադրբեջանական հարաբերութիւնների սրման պատճառները տվյալ ժամանակահատվածում:

Հարութիւն Թումյանը զարգացած անձնավորութիւն էր, ավարտել էր Շուշիի հայոց հոգևոր թեմական, ապա Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցները: Երկու տարի Ղարաբաղիսայում և նրա մերձակա գյուղերում աշխատել է որպէս ուսուցիչ: Այնուհետև ընդունվել և փաշլուն կերպով ավարտել է Պետերբուրգի առևտրի ինստիտուտը, կիևի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը: 1917 թվականի Փետրվարյան հեղափոխութիւնից հետո վերադարձել է Շուշի՝ իր ծննդավայրը:

Հարութիւն Թումյանի գրչին են պատկանում բազմաբնույթ աշխատութիւններ, որտեղ լուսաբանվում են ոչ միայն ժողովրդական կրթութիւն, կուլտուրայի հարցերը, այլև դիվանագիտական, քաղաքական պրոբլեմներ: Նա օժտված էր քաղաքական իրադարձութիւնների մեջ կողմնորոշվելու, իրավիճակը ըստ ամենայնի գնահատելու կարողութիւնով: Նա հստակ

փաստերի և բնութագրական օրինակների ուժով ներկայացնում է մուսավաթական Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականությունը, կոտորածը, արյունահեղությունը: Այդ ֆոնի վրա ուրվագծվում են Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարության անհետաձգելի միջոցառումները, Ազգային խորհրդի անդամների եռանդուն գործունեությունը:

Հ. Թումյանի «Դեպքերը Լեոնային Ղարաբաղում 1917—1920 թթ.» ձեռագիրը աշխատությունը ունի և՛ ճանաչողական, և՛ իրադրությունը ճշմարտացիորեն ներկայացնող վավերագրի արժեք, որի վերլուծական մակարդակը վկայում է հեղինակի գիտական և քաղաքական հասունությունը: Նա բացեիքաց նշում է, որ ադրբեջանական կառավարությունը ձգտում է փաստերը ներկայացնել ծուռ հայելու մեջ, փորձելով ճշմարտության փոխարեն սուտը անցկացնել անամոթաբար, տոանց խղճի խայթ զգալու: Եվ ահա, երբ թերթում ենք աշխատության ավելի քան 300 մեքենագիր էջերը, մեր առաջ ներկայանում է Արցախը ամբողջությամբ՝ 1917—1920 թվականներին:

Ինչպես վկայում է Հ. Թումյանը, 1917—1920-ական թթ. Արցախը իր հույսերը կապում էր իր հետ: Նա ձգտում էր ազատություն վեր պարզելով ազգային-ազատագրական պայքարի դրոշմը: Նա պայքարում էր տնօրինելու իր ճակատագիրը և ոչ թե գոյատևելու ստրկական պայմաններում: Հեղինակը փաստերի ուժով շեշտում է նաև, որ մյուս կողմը՝ Ադրբեջանը, իր նպատակին հասնելու համար միջոցների միջև խտրություն չէր դնում, դիմում էր ամեն կարգի վայրագ քայլերի, ընդհուպ արյունահեղություն սանձագերծելը:

Հ. Թումյանի տեքստում վառ կերպով երևում է դեռ 70 տարի առաջ արցախահայերի պայքարը մայր Հայաստանի վերամիավորելու համար: Արցախցին չէր կարող հեռու մնալ իր մայր ժողովրդից, նրա մշակույթից, գրականությունից, արվեստից,...

1938 թվականից սկսած Երևանի բուհերում և մասնավորապես հեռակա մանկավարժական ինստիտուտում լեզվագրական ֆակուլտետի դեկան աշխատելու տարիներին Հ. Թումյանի հետ իմ կապերը ավելի էր սերտ դարձել և այդ հանգամանքից օգտվելով հեղինակի սույն ձեռագիրը աշխատությունը կարգացել էմ քառորդ դար առաջ: Կարգալով այն՝ մի կողմից մոտիկից ծանոթանում էի հայրենի եզերքի 1917—1920 թթ. իրա-

դարձություններին, մյուս կողմից, անկեղծ ասած, հիանում էի հեղինակի տեքստով, նրա պատկերավոր լեզվով: Սովորական աշխատություն չէ սա:

Այդ մասին իր դրական կարծիքն է հայտնել 1917—1920 թթ. Արցախի բուռն իրադարձությունների ակտիվ մասնակից, «Նեցուկ» թերթի (1917 թ. օգոստոս) խմբագիր Աշոտ Հովհաննիսյանը: Նա գրել է. «Ի վերջո, հարկ եմ համարում վեր հանելու քննարկվող աշխատության հեղինակի մի դիտողությունը, որը, իմ կարծիքով, վերին աստիճանի կարևոր նշանակություն ունի խորհրդային պատմագրության համար: Նկատի ունեմ հեղինակի բեղմնավոր այն միտքը, որ 1919—1920 թթ. Ղարաբաղում տեղի ունեցած զինաբախումները օբյեկտիվորեն դրական գեր կատարեցին Ադրբեջանի խորհրդայնացման համար: Ակներևաբար, Ղարաբաղի դեպքերը նույն դերն են կատարել 1920 թ. Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատելու գործում, ինչ դեր որ 1918 թ. Սարդարապատի ճակամատարտը Բաքվի կոմունայի պաշտպանության գործում: Գամելով մուսավաթական մարտական ուժերը Ղարաբաղում, հայ-ադրբեջանական կոնֆլիկտը հնարավորություն չէին տալիս մուսավաթականներին դիմադրություն ցույց տալու Հյուսիսային Կովկասից Ադրբեջանի սահմաններին մոտեցող կարմիր բանակին: Կարծում եմ, որ խորհրդային պատմագրությունը պետք է որ այս իրողությունից համապատասխան հետևություններ անի առաջիկայում»:

Հիբրավի, ինչպես նշում է պատմաբանը, Հ. Թումյանի ձեռագիրը աշխատանքը ուսանելի շատ կողմեր ունի պատմական փաստերը արժեքավորելու և գրանց ճիշտ գնահատական տալու համար: Այս տեսակետից մեծ կարևորություն ունի հեղինակի աշխատությունը արագորեն լույս ընծայելը: Այն դեռ 1965 թ. հանձնված է եղել հրատարակությանը և հասկանալի պատճառով միջև հիմա լույս չի տեսել: Հեղինակը ժամանակին պլենդել է, որ նրա տպագրումը շատ հարցերի պատասխան կտա և յուրովի օգնություն կլինի հայ պատմագրությանը՝ ճիշտ պատկերացում կազմելու 1917—1920 թթ. արցախյան իրադարձությունների մասին:

Եվ ահա այսօր, Հ. Թումյանյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ հայ մտավորականները երախտիքի ու շնորհակալության

ջերմ խոսքեր են ուղղում հիանալի մտավորականին, քաղաքական-լուսավորական գործչին:

«Դեպքերը Լեոնային Ղարաբաղում 1917—1920 թ.թ.» աշխատության հրատարակությունը հարգանքի արժանի տուրք կլինի հեղինակի հիշատակին:

ԲՈՂՈՔԻ ՆԱՄԱԿ ՏԱՍՍ-Ի ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻՆ

Լավ եք որդեգրել ձեր նախնիների ոճը, ոչինչ չեմ կարող ասել: Երբ մի առիթով թերթում էինք 1905 թվականին լույս տեսած «Նովայա ժիզն» լեզալ թերթի համարները, նկատեցինք մի բան. թերթի ղեկավարությունը հրաժարվում էր տպագրել Պետերբուրգի հեռագրական գործակալության ինֆորմացիաները: Ինչո՞ւ, այն բանի համար, որ դրանք կեղծ էին, փաստերը շուտ սոված, և ընթերցողներին ապակողմնորոշում էին երևույթների, կատարվող իրադարձությունների մեջ:

Նվ, ահա, անցել է 85 տարի, ՌՈՍՏԱ-ի որդեգրած աշխատանքային մեթոդներն ու ձևերը կենդանի են ՏԱՍՍ-ի ապարատում: Ինչո՞ւմն է բանը: Բանն այն է, որ երկու և կես տարիների ընթացքում, դարաբաղյան շարժման հենց առաջին օրերից մենք մի ավելորդ անգամ համոզվեցինք, թե ինչպես է ՏԱՍՍ-ը շուտ տալիս ճշմարիտ փաստերը, աղավաղում դրանք այնչափ, որպեսզի ընթերցողն ու ունկնդիրը չհասկանան՝ ինչումն է բանը, ո՞վ է մեղավորը, ո՞վ է արդարացին:

Հարյուրավոր օրինակներից բերեմ վերջին օրերինը. ՏԱՍՍ-ի ստորագրությունը և՛ ռադիոն, և՛ հեռուստատեսությունը, և՛ ինֆորմացիայի այլ միջոցներ աշխարհով մեկ տարածեցին այն սկզբից մինչև վերջ կեղծիքը, թե իբր հայ գրոհայինները շրջապատել են Հազրութի, Մարտունու, Ասկերանի շրջկոմների և շրջխորհուրդների շենքերը և թույլ չեն տալիս այնտեղ նորմալ աշխատանք կատարելու: Ուղղակի կարելի է ասել, թե ՏԱՍՍ-ը ինչպես է նենգափոխում կատարված փաստը և այն ամենը, ինչ վատ է, վերադարձնում է հայերին:

Փոխանակ ճշմարտությունն ասելու, նշելու այն մասին, որ երկրագնդի ոչ մի անկյունում այնպիսի սարսափելի բան չի կատարվում, ինչպես Արցախում, որտեղ հայ ժողովուրդը տա-

րիներ շարունակ տանում է թուրք-ադրբեջանցիների դաժան լուծք, հարստահարվում, ոտնահարվում, և այդ ամենը կենտրոնական իշխանությունների թողտվության պայմաններում, ՏԱՍՍ-ը տարածում է այնպիսի հաղորդումներ, թե իբր հայերը թույլ չեն տալիս կարգ ու կանոն սահմանել մարզում, խանգարում են շրջկոմների և շրջխորհուրդների աշխատանքները: Դե արի ու տես, թե ինչպես է ՏԱՍՍ-ը ամեն ինչ տակնուվրա անում, ձգտելով ձուկ որսալ պղտոր ջրում: Իրականում ի՞նչ է կատարվում: Կազմկոմիտե կոչվածը, որին հանրապետությունում ղեկավարում է Ադրբեջանի կուսակցության կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Պոլյանիշկոն, զինված ջոկատներով ներխուժում է հայկական մարզի ղեկավար մարմինների շենքերը և զենքի ուժով վռնդում իսկական տերերին՝ նպատակ ունենալով մարզը «մաքրել» հայ ղեկավարներից, հայ բնակչությունից:

Կենտրոնական լրատվության միջոցները կուրորեն հաղորդում են ՏԱՍՍ-ի ինֆորմացիաները, որոնք հարյուր տոկոսով կողմնակալ են և կոչված են ամեն ինչում մեղադրելու հայկական կողմին:

Մարդ խելագարվել կարող է այդ անմարդկային հաղորդումներից, որոնք իսկ և իսկ իրականության հակառակ պատկերն են ներկայացնում: Մի՞թե վերջ չպիտի լինի այս ամենին, մի՞թե կենտրոնական և ադրբեջանական մամուլը, հեռուստատեսությունն ու ռադիոն պետք է շարունակեն իրենց հայատյաց պրոպագանդան, որ մղվում է անամոթաբար, բոլոր նորմերը գետնին տալով:

ՏԱՍՍ-ը վաղուց կորցրել է իր համարումը հատկապես հայերի և այն մարդկանց աչքում, որոնք քաջատեղյակ են նրա հաղորդումների «ճշմարտության» մակարդակին:

Ինչպե՞ս կարող է մի մեծ երկրի պաշտոնական կենտրոնական գործակալության աշխատողը այդքան իջնել իր պաշտոնական վարկից և շամաչել իր հաղորդած հերյուրանքներից, սխալ, աղավաղված ինֆորմացիաներից:

Սովորաբար ասում են՝ ստի ոտքերը կարճ են, բայց այս անգամ երկար դուրս եկան: Երկու և կես տարուց ավելի է, ինչ հայ ընթերցողը կարոտ է մի ճշմարիտ խոսքի, որ պետք է հնչի ՏԱՍՍ-ի բերանով:

Ժամանակը մեծ ուժ ունի և ճշմարտությունը մի օր աշխարհին կասվի համարձակությամբ:

Չի եղել անմարդկային մի փաստ, որ մեղազրվի ՏԱՍՄ-ի կողմից, եթե այն կատարվել է Ադրբեջանի կողմից: Ընդհակառակը, փոքրիկ դրական փաստը փառաբանվում է թի քանի անգամ: Սա է ՏԱՍՄ-ի որդեգրած աշխատանքային ոճը, որ քաջիք է 85 տարիներից ի վեր:

Ի՞նչ կարող էր ասել. երկրի ամենապաշտոնական զանգվածային լրատվության միջոցը ծայրահեղ սխալ ուղու վրա է, որի դեմ ոչ ոք չի բողոքում՝ ոչ պաշտօնյան, ոչ ուսու մտավորականը, ոչ շարքային բանվորը, որ ապրում է թեկուզ երկրի ամենաթեթև կրակակետում: Կամ թե մենք բողոքում ենք՝ ինչ օգուտ դրանից՝ ոչ ոք չի լսում մեր ձայնը: Անմարդկային լուծվում, որ պատիվ չի բերում ոչ ոքի:

Այո, այսօր դարաբաղցին հիասթափված է աշխարհից նաև այն պատճառով, որ պաշտոնական լրատվության կենտրոնական մարմինները աշխարհին չեն ասում ճշմարտությունը, այն մասին, որ արցախցին այլևս չի կարող ապրել ադրբեջանցիների հետ, խզվել են բոլոր սահմանները, այրվել են բոլոր կամուրջները:

Մեզ մնում է ասել, որ չենք ճանաչում ՏԱՍՄ-ի հեղինակությունը, նրա խոսքը իրականությունը հակառակ է: Ավելին, փոխանակ մեղմելու իրավիճակը, շարունակում է բորբոքել երկու ժողովուրդների միջև առանց այն էլ շիկացած մթնոլորտը:

Մենք խորհուրդ կտայինք ՏԱՍՄ-ի աշխատողներին՝ հեռու մնալ Ղարաբաղից և Հայաստանի Հանրապետությունից. ձեր գրածը միայն թշնամություն է բորբոքում: Մենք ձեզանից ոչ մի բան չենք ակնկալում: Հերիք է մեր մասին հերյուրանք տարածեք: Ամեն ինչ իր սահմանն ունի:

Մենք այլևս այն չենք, ինչ երկու և կես տարի առաջ էինք, շատ բանում համոզվեցինք և աչքներս բացեցինք:

ՄԻ ԿԵՂՄԻՔ ԵՎՍ

Ո՞վ է ՄԻՐՉԱ. ՖԱՐՈՒԽԸ ԿԱՄ ՄԻՐՉԱ. ՅՈՒՍՈՒՖԸ

Ադրբեջանի պետական, գիտությունների ակադեմիայի և այլ հրատարակչության մեջ տեսած մի շարք գրքերում, մասնա-

վորապես «Ադրբեջանի պատմություն» եռահատոր (1958, 1960 և 1962 թթ. տպագրված) աշխատության մեջ և Փրիզոն Շուշինսկու «Շուշա» (1968 թ.) գրքում և պարբերական մամուլի էջերում երբեմն ընթերցողը հանդիպում է «Միրզա Ֆարուխ» և «Միրզա Յուսիֆ» անուններին, որոնք փաստորեն հանդես են գալիս իբրև տարբեր անձնավորություններ, տարբեր գործելակերպով: Աշխատությունների հեղինակներին ձեռնտու չէ, որ բացեն փակագծերը և շիտակորեն ասեն, որ այդ երկուսն էլ միևնույն անձնավորությունն է, որ մեծ ավանդ ունի Արցախի կուլտուր-լուսավորական կյանքի շատ ասպարեզներում:

Հարևան հանրապետության «գիտնականներին» բուլբոլիին էլ շահավետ չէ, որ շեշտեն Միրզա Ֆարուխի քրիստոնյա լինելը, հայկական ծագումը և նրա հայանպաստ ծառայությունը: Այսպես, «Շուշա» գրքում Ֆ. Շուշինսկին, որ ծանոթ չէ Արցախի նախկին կենտրոնի պատմությանը, շատ փաստեր աղավաղված ներկայացնելով, շատ հայերի ադրբեջանացնելով (Թադևոս Թամիրով, Իվան Զամխարով, Ներսես Մելիք-Ալլախվերդիև, Գ. Խանդամիրով, Բալա Օղլի Գրիգոր, Արսեն Յարամիշև և տասնյակ ուրիշներ) նշում է միայն, որ Միրզա Յուսիֆը ուսումնասիրել է Ղարաբաղի պատմությունը, եղել է Իրանի և Ռուսաստանի միջև մղված պատերազմի ակնաստեսներից մեկը, երկար տարիներ աշխատել է Շուշիում պետական հիմնարկներում:

Երկարամյա մեր պրպտումները որոշ արդյունքի են հասցրել. Միրզա Ֆարուխը կամ Միրզա Յուսիֆը միևնույն անձնավորությունն է, որի իսկական անունը Հարություն է, հայրանունը՝ Ներսես, գիտական աշխատությունների տակ ստորագրել է Հարություն Ղարաբաղցի:

Ծնվել է Դիզակի գավառի (այժմ ԼՂԻՄ Հաղործի շրջան—Ս. Ա.) Թադևոս գյուղում, որը գտնվում է շրջկենտրոնից 15 կիլոմետրի վրա՝ հարավ-արևմուտք: Այժմ բնակչությունը 200-ից անցնում է, որտեղ ապրում են Հարությունի շառավիղներից մի քանիսը:

Ընդամենը 6—7 տարեկան էր, երբ սկսվեց 1805 թվականի ուսու-պարսկական պատերազմը: Այդ ժամանակ նա գերվում է Պարսկաստան՝ ծառայության մտնելով արքունիքում: Սա պատահական երևույթ չէր, հայ պատանին արտակարգ ընդունակություններ էր դրսևորել դպրոցում՝ հատկապես լեզուների ու-

սումնասիրման բնագավառում նա գերազանց տիրապետում էր ոչ միայն հայերենին (աշխարհաբար, գրաբար և Արցախի բարբառը), այլև պարսկերենին, արաբերենին, գերմաներենին, ֆրանսերենին, անգլերենին և ուրիշ լեզուներին: Քսան տարեկան հասակում Թեհրանի սարդարի քարտուղարն էր, որը փաստորեն խորհրդականի դեր էր կատարում:

Թեև Հարությունը ապահովված կյանքի էր արժանացել, բայց դա չէր նրա նպատակը, այլ հայրենի ժողովրդին ծառայելը, Արցախին օգտակար լինելը: Ներկայանում է հարմար առիթը. 1826 թվականի ռուս-պարսկական պատերազմի օրերին Հարությունին հաջողվում է փախչել Շուշի:

1827 թվականին Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի ավետարանական-քարոզչական ընկերության երկու երևելի ներկայացուցիչներ՝ Ավգուստ Դիտրիխսն ու Ֆելիցիա Զարեմբան ձեռնարկումներ էին սկսել Շուշիում՝ երկար տարիների իրենց հավակումներ էին սկսել Շուշիում՝ երկար տարիների իրենց հավակումներ էին նստավայրում: Նրանք կառուցել էին եռհարկանի մի շքեղ շինություն՝ իրենց հարմարավետ բակով և օժանդակ տնտեսություն: Շատ կարճ ժամանակամիջոցում հայ երիտասարդը մտերմանում է բազելցի պրոֆեսորների հետ և օգնում նրանց *հիմնելու* տպարան ու դպրոց:

Ընթերցողը կարող է տարակուսել, այդ ի՞նչ մարդիկ էին, որ հեռու երկրից ժամանել էին Արցախ և ձգտում էին հայ ժողովրդին դաս տալ, գիրք հրատարակել, հայ երեխաներին սովորեցնել մայրենի լեզու, գրականություն և այլն: Նրանց իսկական նպատակն էր իրենց գործունեությունում, հատկապես տպագրությունում, օգնել այլադավան ժողովուրդների շրջանում քրիստոնեություն տարածելուն: Սակայն սա չի նշանակում, թե բազելցիների նախաձեռնությունը ոչ մի օգուտ չէր բերում արցախցիներին. կարող ենք ուղղակի ասել, որ նրանք Շուշիում հիմք դրեցին գրատպագրությանը և առաջին գիրքը՝ «Պատմություն սուրբ գրոցը» լույս տեսավ 1828 թվականին:

Առավելություն էր նաև այն, որ եկեղեցական-քրիստոնեական գրքերի հետ միասին Հարություն Ղարաբաղցին բազելցիների հետ ջանքեր թափեց լույս ընծայելու գիտական, ուսումնական աշխատություններ, գրական-գեղարվեստական գործեր: Հենց սկզբից նշենք, որ հրատարակվող գրքերի 99 տոկոսը հայերեն էին և մի շնչին մասը՝ եբրայերեն:

Երիտասարդ Հարությունը փաստորեն բազելցիներին սովոր-

րեցնում էր հայերեն և տեղական բարբառը՝ սկզբում հանդիսանալով նրանց անմիջական թարգմանիչը, ժողովրդի հետ հաղորդակցման գրավոր և բանավոր օղակը:

Բազելցիների հրատարակչական գործի կենտրոնական դեմքը դառնում է Հարություն Ղարաբաղցին: Նրա նախաձեռնությունով 1829 թվականին Շուշիում լույս տեսավ «Համառոտություն հայկական քերականության» աշխատությունը, որը երկար տարիներ դպրոցներում ծառայում էր իբրև ուսումնական ձեռնարկ՝ մայրենի լեզվի համար: Այն բովանդակում էր հայրենի առանձին քերականական սահմանումները, բառերի հոլովումները, խոսքի մասերի բնութագրումը, առանձին վարժություններ և այլն:

Անուրանալի է Հ. Ղարաբաղցու ավանդը Հովսեփ Արցախցու աշխատությունների լույս ընծայման գործում: 1830 թվականին տպագրվեց Արցախցու «Համառոտ բառգիրք գրաբարից աշխարհաբար», 1840 թվականին՝ «Առաջին մասն փիլիսոփայություն», որ ասի տրամաբանություն...» աշխատությունները, որոնց խաղացած դերը չի կարելի ոչ մի դեպքում *նսեմացնել* հայագիտական գրականության պատմության մեջ:

Ներկայի հենց առաջին աշխատությունը՝ «Համառոտ բառգիրքը», երկար տարիներ հայկական դպրոցներում ծառայում էր իբրև անփոխարինելի բառարան՝ գրաբար բառերի աշխարհաբար իմաստը հասկանալու համար: Ըստ որում առանձին բառերի իմաստը մեկնաբանված է համակողմանիորեն՝ հոլովական ձևերով և ձևաբանական մյուս առանձնահատկություններով:

Հարություն Ղարաբաղցու նախաձեռնությունով են լույս տեսնում Միքայել Զամչյանի «Քերականություն հայկազյան լեզվի» (1833 թ.), Զ. Դ. Բայրոնի «Շիլիոնի կալանավորը» (1837 թ.) Հասան-Ջալալյան Եսայի «Պատմություն կամ հիշատակ ինչ-ինչ անցից՝ դիպելոց աշխարհին Աղուանից...» (1839 թ.), Խաչատուր Տեր-Օհանյանի «Համառոտ հայկազյան քերականություն» (1839 թ.) և այլ արժեքավոր աշխատությունները, որոնք, անկասկած, ժամանակին մե՛ծ ռո՛ւբ են խաղացել հատկապես արցախահայության հայագիտական ուսուցման գործում:

Բացի հրատարակչական բեղմնավոր գործունեությունից, Հարություն Ղարաբաղցին պատմությանն է թողել գիտական մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնց արժեքը չի կարելի թերագնահատել: Առաջին հերթին նրան հետաքրքրում էր իր հայրենի

Արցախի պատմութիւնը, և նա ուսումնասիրման է ենթարկում 18-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի սկիզբներն ընկած իրադարձութիւնները, որոնք ուշագրավ են ոչ միայն Ղարաբաղի, այլև հարևան երկրների համար: Նա պատմական անցքերը դիտում է փոխկապակցման մեջ, քննական մոտեցում է ցուցաբերում երևութիւնների նկատմամբ և միայն ճշմարտութեամբ ներկայացնում փաստերը: Պարսկերէն գրած նրա տրակտատը «Քարիխե-Սափի» անունով, փաստորեն մի բարելավված պատմութիւն է Արցախի մասին, որտեղ արժեքավոր տվյալներ են հաղորդում ոչ միայն Շուշին Կաջարի հարձակումներից պաշտպանելու, այլև Իրանի հետ Ռուսաստանի պատերազմի մասին:

Հայ հեղինակի աշխատութեան մեջ, ի տարբերութիւն մյուս հեղինակների, օբյեկտիվորեն ներկայացված են այն երևելի անձինք, որոնք, հիրավի, որոշիչ դեր են խաղացել Արցախի պատմութեան մեջ:

Կան ոչ լիարժեք փաստեր այն մասին, որ Հարութիւն Ղարաբաղցի զբաղվել է անվանի գրողների ձեռագրերի ուսումնասիրութեամբ ու հրատարակմամբ:

Այսպես, Յ. Շուշինսկին իր «Շուշա» գրքում նշում է, որ իբր Միրզա Յուսիֆը (նա ինքը՝ Հարութիւնը — Ս. Ա.) 1828 թվականին առաջին անգամ հավաքել է Վազիֆի ձեռագրերը և մի շարք հայտնի բանաստեղծութիւններ և 1856 թվականին հրատարակել: Մեզ այս փաստը չի կարող համոզել, որովհետև Արցախում մինչև 1920 թվականը չի եղել աղբբեջանական ոչ մի տպարան, ոչ մի տառատեսակ, հետևաբար նաև՝ գիրք: Սա մտացածին բան է, ցույց տալու կամ ուսույնգող ընթերցողին համոզելու, որ Միրզա Յուսիֆը աղբբեջանցի է, ուրեմն և ըզբաղվել է Վազիֆի ստեղծագործութիւններով: Մի բան միայն ճշմարտութիւն է, որ Վազիֆը ստեղծագործել է պարսկերէն և աղբբեջանական լեզվով ոչ մի տող ստեղծագործութիւն չունի և չէր էլ կարող ունենալ՝ պարզ պատճառներով:

Խոսք լինել չի կարող, որ իր կյանքի շատ տարիներ Հարութիւն Ղարաբաղցին զբաղվել է թարգմանութեամբ. դա առանձին հարց է, որ կարող է խոր ուսումնասիրման:

Կյանքի վերջին տարիներին Արցախում նա կատարում էր պետական ծառայութիւն. մտերիմ հարաբերութիւններ էր հաստատել Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Բաղդասար Հասան-Ջա-

լալանի հետ՝ Արցախում գրահրատարակութիւնը և դպրոցաշինութիւնը առաջ մղելու համար:

Մետրոպոլիտի աջակցութեամբ Հարութիւնը դասավանդում է Ղարաբաղի հողերը թեմական դպրոցում: Նրա սիրած առարկաներն էին լեզուները և պատմութիւնը:

Հարութիւն Ղարաբաղցին վախճանվել է 1864 թվականին: Պատմութիւնը որոշ տվյալներ է հաղորդում նրա որդու՝ Ներսեսի մասին, որը երկար տարիներ Մոսկվայի պետական համալսարանում իբրև պրոֆեսոր դասավանդել է քաղաքացիական իրավունք:

75 ՏԱՐՎԱ. ՎԱՂԵՄՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՅՈՂ ՁԵՌԱԳՐԻ ՏԵՔՍՏՈՎ

(Կարդալով Ստեփան Ալաշաշյանի «Չապիացած վերք» վեպի երկու հատորները)

«Նյս վեպը համաշխարհային... պատերազմի, իմ ժողովրդի, հորս և իմ պատմութեան կենսապատկերի մի մասն է», — գրում է ճանաչված արձակագիր Ստեփան Ալաշաշյանը: Վեպի ըսկզբում զետեղված «Խոսք ընթերցողին» ներածականի մեջ արձակագիրը հաստատում է, թե ինչպես ծնվեց ստեղծագործութիւնը: Այս որոշ պարզաբանում է տալիս, նշելով, որ «համաշխարհային առաջին պատերազմում Մերձավոր Արևելքի իրադարձութիւնների պատմութեանը նայել եմ փաստերի աչքերով և պատմութեան աչքերով՝ իմ ժողովրդի ճակատագրին: Չեմ մեղանշել: Գիտակցել, եմ, որ իմ ժողովրդի հանդէպ կատարվել է մի մեծ անարդարութիւն, և այդ անարդարութիւնն էլ պարտավորեցրել է ինձ գրել այս վեպը»:

Այո՛, Ստեփան Ալաշաշյանը նրանցից մեկն է, ով իրավունք չունի շարժելու այս վեպը, չներկայացնել աշխարհին 1915 թվականի մեծ եղեռնը, որի զոհերն էին նաև հեղինակի պապը, տատը, հինգ հորեղբայրները, գերդաստանի հարսները, հորեղբայրների զուգակիները, թվով 42 հոգի, որոնք չունեն շիրիմներ:

Վեպն ընդգրկում է 1912—1915 թթ. ժամանակահատվածը, երբ նախապատրաստվում էր և իրագործվեց Մեծ եղեռնը: Օս-

մանյան Թուրքիան կոտորեց 1,5 միլիոնից ավելի հայեր, հրե-
շավոր նպատակ ունենալով լիովին բնաջինջ անել մի ժողովրդի,
որը դարերին է տվել դառական մշակույթ, գիր, գրականու-
թյուն, գիտական մեծ ժառանգություն:

Հրապարակի վրա են վեպի երեք հատորներից երկուսը
(1989—1990 թթ.): Առաջինում գործողությունների վայրը Բեռ-
լին—Ստամբուլ—Կիլիկիա—Բաղդադ երկաթուղային գծերի տա-
րածքն է:

Վեպը վավերագրական-գեղարվեստական մի ամփոփ ստեղ-
ծագործություն է, որի հիմքում ընկած են հայկական, անգլիա-
կան, ֆրանսիական, թուրքական և ռուսական մամուլի էջերից
քաղված նյութեր, ուշագրավ փաստեր...

Գրքի հենց սկզբից ուրվագծվում է Համիդ փաշայի հայա-
տյացությունը. «Հայոց հարցի» մասին խոսելիս նա բացառում
է Հայաստանի գոյությունը, գտնելով, որ հայերը իրավունք չու-
նեն հայրենիք ունենալու, ազգ կոչվելու, և դրան հակառակ գեր-
մանուհի Բերթան սիրահարվում է հային՝ Շահենին, տեսնելով
նրա մեջ այնպիսի մարդկային հատկություններ, որ հատուկ
են միայն հայ ժողովրդին:

Վեպում սպանիչ խոսքեր կան ժեռն (երիտասարդ) թուր-
քերի «Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» կար-
գախոսի նկատմամբ, որ միշտ էլ հնչել է կեղծ, ծաղրական ի-
մաստով և, բնդհակառակը, գործնականում իշխել է «Թուրքիան»
թուրքերին» եշանաբանը, որ ենթադրում է «հավասարություն-
թյուն, սպանություն, ազգի ուրացում, համաթուրքացում»:

Հեղինակը ցնցող մանրամասներով է ներկայացնում Ստամ-
բուլը՝ Թուրքիայի մայրաքաղաքը: Հերոսուհիներից մեկը՝ Բեր-
թան, այսպես է բնութագրում Ստամբուլը. «Ես ատում եմ այդ
քաղաքը, որովհետև լի է քաղաքական և առևտրական պոռնիկ-
ներով, մարդասպաններով, պատանիների վաճառքով: Ատում
եմ այդ քաղաքը, որ հարյուրավոր մզկիթներ ունի, բազմաթիվ
սինագոգեր ու եկեղեցիներ, անառակ կանանց օթևաններ, գի-
շերային ապաստաններ, պորտապարեր»:

Հեղինակը քայլ առ քայլ ընթերցողին համոզում է, թե ինչ-
պես Թուրքիայի պարագլուխները պատրաստվում են թուրքե-
րին «ազատել» հայերից՝ իրենց անհնազանդությունը, չենթարկ-
վելու համար: Զորքեր են շարժվում դեպի հայաշատ վիլայեթ-
ները՝ բարենորոգումների անվան տակ:

Այդ ծանր օրերին Թալեաթի կեղծավորությունը այնտեղ էր
հասել, որ դրվատելով թուրքիայի սահմանադրությունը, միա-
ժամանակ դրվատում էր նրա քաղաքականությունը՝ հայերի
նկատմամբ, մինչդեռ ճշմարտությունն այն էր, որ նա հետո
կազմակերպեց Ադանայի ջարդը: Թուրքիայի տերերը վախեցած
էին հայերի աճից, որ Թուրքիայում ապրող 3 միլիոն հայերը
շուտով կդառնան 10 միլիոն և ամեն կողմից կազդեն թուրքերի
վրա:

Հեղինակի երկրորդ հատորն ընդգրկում է օսմանյան Թուր-
քիայում նախապատրաստված դավադիր ու դաժանագույն ծրա-
գրերի իրագործման բուն ժամանակահատվածը: Թուրքական մա-
մուլը բացահայտորեն գրում էր. «...Պետք է հայերին հասկաց-
նել, որ անկախության կամ ինքնուրույնության հետամուտ լի-
նելով ԲՆԱԶԻՆՁ կլինեն...»:

Զուգահեռ անցկացնելով 1915 թ. թուրքերի և այսօրվա Ա-
զրբեջանի պարագլուխների գործողությունների միջև, զար-
մանալի կերպով հանդիպում ես միատեսակ գործեքակերպի. 75
տարվա վաղեմություն ունեցող ձեռագրով են գործում հարևան
հանրապետության ղեկավարները՝ ծնկի բերել հայերին, ստի-
պել նրանց թուրքանալ, շխոսել հայերեն, հաշվհարդար տես-
նել անմեղ ժողովրդի հետ, շրջափակել, սովի մատնել, ստիպել
թողնելու հայրենի օջախները, ամեն ինչ կեղծել...»:

Այո՛, այսօրվա թուրք-ազրբեջանցիների հիմնական դենքը
կեղծիքն է, պրոպագանդայի զանգվածային միջոցներով իրենց
այնպիսին ներկայացնելը ինչպիսիք չեն կյանքում՝ «Ինտերնա-
ցիոնալիստ», «Բարի», «Ժողովրդասեր», «Առաքինի» և այլն:

Ս. Ալաջաջանի վեպում էլ իշխում է այն զաղափարը, որ
թուրք-ազգայնամոլները չեն կարո՞՞ իրենց բուն նպատակի
մասին հայտարարել հրապարակայնորեն, նրանք գործում են
գաղտնի, մշակած ծրագրերով, նենգ մտադրություններով, մարդ-
կությունը անհայտ վանդալիզմի «օրենքներով»: Մի՞թե դրա
վկանները չեն Սումհայիթը, Բաբուն, Կիրովաբադը, Շուշին, Խո-
ջալուն...:

Այո՛, այսօր ԼՂԻՄ-ը, Շահումյանի շրջանը, Գետաշենը կար-
ծես գտնվում են Թուրքիայում՝ 1915 թ. թուրք-ենիշերիների հրո-
սակներով շրջապատված:

Վեպն ուսանելի շատ բան է տալիս ընթերցողներին, չճա-
վատալ աղերներին, միշտ պատրաստ լինել ինքնապաշտպա-

նության, ունենալ ամուր Հայաստան, միասնական, ներգաշ-
նակ մտածողությամբ կազմված ազգային ծրագիր...

Կցանկանայինք վեպը տեսնել ոչ միայն ուսերեն, այլև աշ-
խարհի շատ ու շատ լեզուներով:

ԲԱՅ ՆԱՄՍԿ ՀԱՔԻՔ ՄՈՒՍԼԻՄԻՆ

(Թերթելով «Բակինսկի ուբոչի» թերթի 1990 թ. սեպտեմբեր և
հոկտեմբեր ամիսների համարները)

1906 թվականի մայիսից հարևան հանրապետության մայ-
րաքաղաքում լույս է տեսնում «Բակինսկի ուբոչի» թերթը, որը
ժամանակին որոշակի դեր է խաղացել Անդրկովկասի կյանքում:
Սակայն զարմանալի կերպով այն դիրքն ու դեմքը լիովին փո-
խեց, երբ մի նոր մակարդակի հասավ արցախյան շարժումը:
Ուղղակի ասենք, որ վերջին երկու-երեք տարիների համարների
նյութերի գերակշիռ մասը նվիրված է Ղարաբաղի պրոբլեմին
(թեև հարևանները ժխտում են այդ պրոբլեմի առկայությունը):
Ակամայից հարց է ծագում. մի՞թե Ադրբեջանը, բացի Ղարա-
բաղից, ուրիշ կարևոր խնդիրներ չունի, որոնք արժանի լինեն
լայն լուսաբանման: Եվ, ահա, թերթում ենք այս տարվա սեպ-
տեմբեր և հոկտեմբեր ամիսների համարները. յուրաքանչյուրի
երկու-երեք էջերը կա՛մ նվիրված են Ղարաբաղին, կա՛մ այս ու
այն կերպ արժարժում են ԼՂԻՄ-ի հարցը: Հարևան կողմը ոչ մի
միջոցի առջև կանգ չի առնում, որպեսզի վարկաբեկի Հայաս-
տանը և Արցախը: Այդ նպատակով նա օգտագործում է այն բո-
լոր մարդկանց, ովքեր ոչ միայն վատ են տրամադրված, այլև
ուղղակի թշնամություն ունեն հարևանների նկատմամբ:

Պետք է ունենալ ամուր ջղեր՝ կարողանալու համար թեր-
թել «Բակինսկի ուբոչի» էջերը: Մի տեղ պարսավագիր է Փ.
Բուրլացկու, Գ. Բորովիկի և մյուսների դեմ (հոկտեմբերի 9),
մի այլ տեղ, կամ մի քանի տեղ (հոկտեմբերի 4 և այլ համար-
ներ) սուտ է համարվում անվանի հայերի հացադուլը Մոսկվա-
յում: Մի ամբողջ էջ է նվիրված այսպես կոչված Ադրբեջանի
հանրապետական կազմկոմիտեի նախագահ Վ. Պոլյանիչկոյի

հետ հարցազրույցին, որտեղ նա պնդում է, թե «Ղարաբաղը ե-
ղել և կմնա իբրև Ադրբեջանի անբաժանելի մասը»:

«Բակինսկի ուբոչի» հոկտեմբերի 6-ի համարում ղետեղ-
ված մի քանի նյութերի մեջ դժգոհություն է հայտնվում այն
մասին, որ Ղարաբաղի նախկին ղեկավարները հարկավոր ու-
շադրություն չեն դարձրել ադրբեջանաբնակ գյուղերին. խիստ
պակասում են խմելու ջուրը, նպարեղները, դեղորայքը, կու-
տուր-լուսավորական օջախները...

Թունոտ լեզվով է գրված Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի դեպու-
տատների նամակը երկրի ղեկավարներին, որ հրապարակված
է թերթի սեպտեմբերի 23-ի համարում: Ադրբեջանական կողմը
ուղղակի «հայտնագործություն» է անում, «թվերով ու փաստե-
րով» ճգնում է համոզել միամիտ ընթերցողին, թե քանի՜-քա-
նի՜ տարի է, ինչ հայերը ցեղասպանություն են կատարում ա-
դրբեջանացիների նկատմամբ:

Սակայն տասնյակ նմանատիպ նյութերի մեջ առանձնանում
է մեկը, որի կողքով չի կարելի անտարբեր անցնել: Դա 1990 թ.
սեպտեմբերի 27-ի համարում լույս տեսած մի հարցազրույց է
Հաբիբ Հասանովի հետ, մի հարցազրույց, որից թույն է կաթում:
Ո՞վ է Հաբիբ Հասանովը և ինչո՞ւ է նրա հետ հարցազրույց
կազմակերպել «Բակինսկի ուբոչին»:

Հաբիբ Հասանովը պատահական մարդ չէ: Երկար ժամա-
նակ աշխատել է Հայաստանի կուսակցական մամուլում, եղել
է «Սովետա-էրմանիստան» թերթի խմբագիր, հանրապետու-
թյան կոմկուսակցության կենտկոմի անդամ, Գերագույն խոր-
հրդի պատգամավոր: Մի քանի տարի առաջ նա թողեց իր
«սիրելի էրմանիստանը» և մեկնեց Ադրբեջան: Հեյդար Ալիևը
նրան իսկույն պաշտոն տվեց՝ նշանակելով Հայաստանին մեր-
ձակա Ղազախի շրջկոմի առաջին քարտուղար: Հետո աշխատել
է հանրապետության կուսակցական և խորհրդային ղեկավար
մարմիններում: Այժմ թողնակառու է:

Հարցազրույցի սկզբում խմբագրությունը նշելով այս մա-
սին, միաժամանակ շեշտում է, որ նա շատ լավ գիտե հայոց
լեզուն և շարունակում է հետևել հարևան հանրապետության
մամուլին, օգնելով Ադրբեջանի մամուլի աշխատողներին՝ «հա-
կահարված տալու» հակառակորդ կողմին:

«Հրատապ հարցազրույց» խորագրի տակ Հ. Հասանովի
խոսքը վերնագրված է՝ «Ինչու է Հայաստանին հարկավոր Ղա-

քաբաղը...»: Տեսե՛ք, թե ինչպես է «վաստակավոր լրագրողը» վերնագրել իր հարցազրույցը: Նա ուզում է, վերջապես, պատասխան տալ. ինչո՞ւ է Հայաստանը ձգտում, որ Արցախը լինի իր հետ միասին:

Առանց վրդովմունքի չի կարելի կարդալ այն:

Պարոն Հաբիբ մուալիմ. Հիրավի, Հայաստանը ձեզ շատ ծանոթ է, տասնյակ տարիներ դուք ապրել եք այստեղ և խմբագրել «Սովետ էրմանիստանը»: Ոչ ոք ձեզ սառը խոսք չի ասել և ձեր խմբագրած թերթի գրեթե բոլոր համարներում գրվատական խոսք եք ուղղել ոչ միայն հարեանի, այլև Հայաստանի հասցեին: Ձեր նյութերում «Թափվում էր բարեկամությունը», և ինչքան-ինչքան հողվածներ եք տպագրել հայ-ադրբեջանական «բարեկամության» և «եղբայրության» մասին:

Դուք ցեխ եք շարտում հայ ժողովեզի վրա, շեշտելով, թե հայերը ձգտում են «Մեծ Հայաստանի» կամ «Սովից ծով Հայաստանի»: Ո՞վ է այդ միտքը ձեր գլուխը մտցրել: Դուք մեղադրում եք Հայաստանի ղեկավարներին այն բանի համար, որ նրանք են տոն տալիս հայ «ազգայնամոլներին»: Դուք քաջ գիտեք, որ հայ ղեկավարների առաջին մեղքն այն է, որ Ադրբեջանից երեք անգամ փոքր Հայաստանի առանձին հողամասեր ժամանակին նվիրաբերել են «եղբայրական» Ադրբեջանին՝ իբրև ընծա:

Երկրորդ, դուք հայերին մեղադրում եք այն բանում, որ ձգտում են Հայաստանին վերամիավորել փոքրիկ Արցախը: Մի՞թե դա ազգայնամոլության արտահայտություն է, մի՞թե ազատ ապրելը մեղք է ըստ ձեզ: Արցախի ժողովուրդը 70 տարի է, ինչ ստրկական լծի տակ է և ոչ մի կերպ չի կարողանում թոթափել այդ լուծը: Մի՞թե մարդուն կաբելի է սպանել, այլանդակել, մորթել, այրել այն բանի համար, որ ուզում է ազատ ապրել: Ղարաբաղին մեղադրում եք էքստրեմիզմի մեջ: Ո՞րն է Արցախի ազգայնամոլությունը, այն, որ գրկված է մարդուն վայել ամենատարրական միջոցներով ապրելուց: Փակագծերը բացելու համար շատ կերկարի իմ պատասխանը ձեզ: Ուղղակի ասենք, որ դուք մտածում եք ադրբեջանական ձևով, այսինքն՝ ազատ ապրել, նշանակում է ուրիշի ստրուկը լինել:

Դուք մեղադրում եք Հայաստանի Հանրապետության նախկին վարչապետ Վ. Մարգարյանցին այն բանի համար, որ համարձակվել է ստորագրելու Արցախի ժողովրդական անտեսու-

թյան զարգացման ուղղութայամբ որոշ գործողություններ կատարելու մի պայմանագիր: Դուք դա հանցա՞նք եք համարում:

Հարցազրույցի ընթացքում հատուկ անդրադառնում եք Իգոր Մուրադյանին, մեղադրելով նրան, որ իբր նա մի քանի անգամ հայտարարել է, թե չի կարող ինքնուրույն հանրապետություն գոյություն ունենալ միայն իր հնարավորություններով, առանց ուրիշի տերիտորիաների բռնագրավման: Իգոր Մուրադյանը այնքան գրագետ է, որ չի կարող այդպիսի անգրագիտություն դրսևորել...: Մի՞թե ձեր հայերենի և ռուսերենի իմացությունն այնքան է, որ պարզ չի եղել Ի. Մուրադյանի միտքը: Նրա «մեղքն» այն է, որ սատար է կանգնել արգարության, իր հայրենակիցների ազգային-ազատագրական պայքարին:

Դուք ձեր հարցազրույցում մեղադրում եք հայկական կողմին այն բանի համար, որ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ին Արցախի ազգային խորհրդի հետ միասին համատեղ որոշում է ընդունել Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու մասին: Մի՞թե ձեզ համար պարզ չէ, թե ի՞նչու է նման որոշում ընդունվել: Օրինակը կենդանի է, որպեսզի Արցախն էլ հայկական Նախիջևանի օրը չընկնի:

Վերջիվերջո, մի՞թե ձեզ, Հաբիբ մուալիմ, պարզ չէ, որ արցախցիները տերիտորիայի կռիվ չեն անում. նրանց ձգտումը մեկն է՝ ապրել հայավարի, հայկական կյանքով:

Դուք ձեր հարցազրույցում ցանկանում եք վարկաբեկիչ խոսքեր ուղղել նաև նոր խորհրդարանի հասցեին, շեշտելով, թե Հայաստանում փոխվում են ղեկավարները, բայց «նացիոնալիզմը» շարունակվում է: Զարմանալի է ձեր մտածողությունը. Ղարաբաղցիները այլևս չեն ուզում լինել Ադրբեջանի կազմում, և դուք դա անվանում եք հայ ժողովրդի ազգայնամոլություն. այդպես կարող է մտածել այն մարդը, որը զուրկ է ազգային մտածողությունից և որևէ ազգի պատկանելությունից:

Վերջում նշում եք, որ ադրբեջանական ժողովուրդն այն չէ, ինչ եղել է տասնյակ տարիներ առաջ, արթնացել է և ուժ ունի հակահարված տալու բոլոր նրանց, ովքեր կհանդգնեն խախտել Ադրբեջանի սահմանները և կձգտեն թեկուզ մի թիվ հող պեկել նրա տերիտորիայից: Ահա ձեր ռազմաշունչ հարցազրույցի հիմնական իմաստը:

Ոչ միայն ձեր, այլև Ադրբեջանի պարբերական մամուլի

շատ ելույթներ մեջ այն միտքն է անցկացվում, թե Ղարաբա-
զը եղել և կամնա Ադրբեջանի անբաժանելի մասնիկը, և ոչ ոք չի
կարող նրան տիրել... Եվ դրա համար էլ դիմում եք անմարդ-
կային բոլոր միջոցներին: Չխորանանք, ափսոս, որ ձեր նման-
ներին ամբիւն է տրվում ամեն ինչ ասելու մի ժողովրդի հաս-
ցեին, որից շատ ու շատ բան սովորեցիք վերջին 70 տարում:

ՋԵՌԱԳԻՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐԿԱՅՆՈՒՄ Է ԱԶԵՐԻՆԵՐԻՆ

1917—1923 թթ. Արցախի պատմության սև էջերից են: Սր-
ցախցի շատ մտավորականներ, առաջին հերթին Հարություն
Քումանյանը և Միրզա Տեր-Սարգսյանը, ձեռագիր աշխատանք-
ներ են թողել իրենց արխիվներում և հարազատների մոտ, ո-
րոնցում ակնատեսի աչքերով են ներկայացրել այդ ծանր
ժամանակահատվածի իրադարձությունները Ղարաբաղում:

Օրերս ներկայացավ այդպիսի մի առիթ. Միրզա Տեր-Սար-
գսյանի աշխատությունը՝ «Լեռնային Ղարաբաղ. 1917—1923
թթ.», ձեռագիր վիճակում խնամքով պահպանվել է իր թոռան՝
հանրապետության մշակույթի վաստակավոր գործիչ, բանաս-
տեղծ, հայ դասական և ժամանակակից պոեզիայի ու արձակի
թարգմանիչ Վրույր Բալասանի մոտ:

Ո՞վ էր Միրզա Տեր-Սարգսյանը: Նա ծնվել է 1868 թ. Շու-
շիում: Հիմնավոր կրթություն է ստացել. ավարտել է տեղի
հայտնի թեմական դպրոցը, ակտիվորեն մասնակցել հասարա-
կական-քաղաքական շարժումներին, զբաղվել մանկավարժու-
թյամբ: Աշխատանքին զուգընթաց, սկսած 1884 թվականից,
կովկասահայ պարբերականներում (մասնավորապես «Նոր դար-
թերում», «Մշակում», «Հորիզոնում», «Ղարաբաղում» և այլ թեր-
թերում) հանդես է եկել արձակ ստեղծագործություններով:
1914 թ. Շուշիում լույս տեսավ Միրզա Տեր-Սարգսյանի (գրա-
կան անունը՝ «Միտասր») գրական ժողովածուն՝ «Կաթիլներ»
խորագրով: Ժամանակին մամուլը բարձր է գնահատել գրողի
գրական-գեղարվեստական գործերը:

Միրզա Տեր-Սարգսյանը 1917—1923 թթ. ակտիվ աշխա-
տանք էր կատարում Ղարաբաղում, մոտիկից գիտեր, թե ինչ-
պիսի պայքար է տարվում հարևանների կողմից ուրիշի հողը

ոչ միայն յուրացնելու, այլև ժողովրդին ծնկի բերելու նյաւա-
կով:

Հեղինակը աշխատությունը ներկայացրել է երկու մասից.
առաջինում նախախորհրդային Արցախն է բուռն թռհուրհուրով,
երկրորդում խորհրդային կարգերի առաջին օրերն են:

Առաջին իսկ տողերից Միրզա Տեր-Սարգսյանը ընթերցողի
ուշադրությունը կենտրոնացնում է Արցախի թե՛ իրավիճա-
կին, թե ինչպիսի վայրագությունների են դիմում ազերիներն ի-
րենց ծրագրերն իրականացնելու համար: Կոնկրետ նշվում են
թուրք-ազերիների այն բարբարոս արարքները, որոնք արդեն
մեկ օրում կրկնվեցին Սումգայիթում, Բաքվում, Կիրովաբա-
ղում, Խոջալուում...

Մանրամասնությամբ են տրված Ղարաբաղի հարցի ծագու-
մը, Շուշիի գավառում գտնվող հայկական խոշոր գյուղերից
մեկի՝ Ղարաղշլաղի (այժմ՝ Բերդաձորի) անկումը, Ջամիլ Ջեյ-
տի արշավանքները:

Ձեռագրի աշխատության մեջ առանձին բաժնով է ներկա-
յացվում Զորավար Անդրանիկի գործունեությունը Ղարաբաղում:
Հեղինակը միանգամայն օբյեկտիվ դիրքերից է գնահատում
զորավարի գործողությունները, ընդգծելով, որ նա ահեղ էր և
անկոտորում միայն ու միայն իր ժողովրդի ռեսերվ թշնամիներ-
ի նկատմամբ, բարի և խիստ մարդկային՝ բոլոր նրանց հան-
դեպ, ովքեր տուժվում էին...

Հեղինակը նոր, չլուսաբանված տվյալներ է հաղորդում Խոս-
րով-բեկ Սուլթանովի հայատյաց գործունեությունից: Տխրա-
հուշակ այդ բռնիքը նշանակվել էր Արցախի տեր ու տնօրեն մու-
սավաթական Ադրբեջանի կողմից: Նա ոչ մի միջոցի առաջ
կանգ չէր առնում իր ծրագրերն իրականացնելու համար: Նա
ուղղակի ասում էր, որ իր գերագույն նպատակն է Արցախի
հայությունը ծնկի բերելը: Պատմությանը հայտնի է, թե ար-
ցախահայությունն ինչպիսի միջոցներ էր ձեռնարկում այդ
վայրագությունների դեմն առնելու: Միրզա Տեր-Սարգսյանը
վայրագությունների դեմն առնելու: Միրզա Տեր-Սարգսյանը
վայրագությունների դեմն առնելու է Արցախի հայ գյուղացիական հա-
մասնավորապես ընդգծում է Արցախի հայ գյուղացիական հա-
մագումարների կարևորությունը, ընդունված որոշումների կեն-
սունակությունը:

Հեղինակն առանձին գլուխներով է տալիս 1920 թվականի
մարտին տեղի ունեցած Շուշիի կոտորածը: «Ամեն ինչ պարզ
էր, — գրում է աշխատության հեղինակը, — այրել, մոխիր դար-

ճընել հինավուրց և շքնաղ Շուշին, որպեսզի տեղի հայերը սատար չկանգնեն ամբողջ երկրամասին»: Հետո շարունակում է, որ Շուշին, փաստորեն, հայկական քաղաք էր, հայկական թաղամասերում էին կենտրոնացած մշակութային և վարչական հիմնարկները, դպրոցները, թատրոնները, եկեղեցիները... ազերիներին դուր չէին գալիս հայկական մասի օրեցօր ծաղկումը, բարգավաճումը, պետք էր դրանք բոլորը կրակի բաժին դարձնել, որպեսզի նաև աշխարհը չիմանա, որ այստեղ հայեր են ապրել...

Ասկերանը միշտ էլ ռազմական թատերաբեմ է եղել արցախցիների համար: Սակայն շատ անգամ են օտարերկրյա թշնամիներն իրենց վայրագ արշավանքները ձեռնարկել Ասկերանի վրա: Այն ժամանակավորապես ընկնում է, թեև ահռելի պարիսպ ուներ շուրս կողմից: Ահա նրա անկումն էլ իր լուսաբանումն է գտել հեղինակի սույն աշխատանքի մեջ:

Ողբերգական այդ ծանր տարիներին արցախահայերին իբր օգնություն է բերում Դրոն: Նրա գործողությունների ներկայացմանը հատուկ բաժին է նվիրել հեղինակը:

Միրզա Տեր-Սարգսյանի «Լեռնային Ղարաբաղ, 1917—1923 թթ. ձեռագիր ծավալուն աշխատությունը ամբողջ հինգ տարվա արցախյան իրադարձությունների շնորհալի և գործիմաց շարադրանք է, որից հիմա էլ շատ-շատերը կարող են նյութ քաղել՝ լույս սփռելու մի շարք կնճռոտ հարցերի լուսաբանման վրա:

Զարմանալ կարելի է, թե հատկապես վերջին երեք տարում, արցախյան շարժման բուռն ժամանակահատվածում, ինչու անշարժ է մնացել այս շատ արժեքավոր աշխատությունը: Ժամանակը չէ՞, արդյոք, հրատարակել այն և ոչ միայն հայերեն, այլև ռուսերեն ու օտար լեզուներով՝ ներկայացնելով նաև հեղինակի ուժ լինելը, նրա գործունեության համառոտ բնութագիրը:

ՀԱԶԻԵՎՆ ՈՒ ՄԱՄԵԴՈՎԸ ՄՐՅՈՒՄ ԵՆ...

Դեկտեմբերի 15-ը ոչնչով չէր տարբերվում մյուս օրերից... Ժամը 13-ն է՝ «խոսում է Մոսկվան»: Ռուս հաղորդավարուհին

ինչպիսի քնքշանքով ու մելամաղձոտ ձայնով է խոսքը տալիս Բաքվի իրենց թրթակցին՝ Հաջիևին..., թե ինչպես է Ադրբեջանը գիմավորում նոր տարին: Ժողովրդական ճակատի այս ելուզակը բերանը բացում և փակում է միայն հայհոյանքով՝ Ղարաբաղի հայ ժողովրդի և Հայաստանի հասցեին: Ինչեր ասես, որ «աչքի ընկած» թղթակիցը չի ասում, օրինակ, որ «Ստեփանակերտի էքստրեմիստները չեն թողնում ընտրություններ անցկացնելու», «հայ գրոհայինները օր ու գիշեր հարձակվում են խեղճ ու կրակ ադրբեջանցիների վրա», «Այրում, թալանում են», «Բաքվի հայերը անօրեն գրանցվում են Ստեփանակերտում և այլն, և այլն: Այստեղ են ասել՝ «Շուտ արա գողին բռնիր, որ քեզ գող չանվանեն»: Եվ ռուս հաղորդավարուհին նույն քնքշանքով դիմում է թղթակցին. «Բայց չէ որ օրերս Ադրբեջանի դատախազ ընկեր Հաբիբովը և Հայաստանի դատախազ պարոն Գևորգյանը սահմանամերձ տարածքում հանդիպելով իրար, պարտավորվել են վերջ տալ ազգամիջյան թշնամանքին» (կարծես նրանք են սկսել, որ նրանք էլ վերջ տան ազգային թշնամանքին— Ս. Ա.): Եվ այսպես, համամիութենական ռադիոն ոգևորությունները նոր տարվա «հաջողություններին» մասին խոսելու փոխարեն, նորից է բորբոքում երկու հարևանների առանց այն էլ շիկացած թշնամանքով... Հաջիևի բերանից կրկին ու կրկին հնչում են «հայ էքստրեմիստներ», «հայ գրոհայիններ», «հայ խառնակիչներ» և այլ մերկապարանոց բառակապակցություններ, որոնք վաղուց կորցրել են իրենց ուժն ու նշանակությունը:

Երկուսն էլ՝ ռուս հաղորդավարուհին և թուրք թղթակիցը ինչպիսի՞ մտերմությամբ, սիրալիությամբ են բաժանվում իրարից... մաղթելով իրար նոր հանդիպում:

Ի դեպ, թեև համամիութենական ռադիոն կեղծում էր, որ իբր ուղղակի կենդանի հաղորդում է, բայց ռուս հաղորդավարը մատնում է այդ ամենը առաջադրելով այնպիսի հարցեր, որ սկսնակ ունկնդիրն անգամ զգում է դրանց շինծու լինելը:

Նույն դեկտեմբերի 15-ին համամիութենական «Ժամանակ» հեռուստատեսային ծրագիրը նոր անակնկալ է մատուցում աշխարհին՝ այս անգամ էլ ծանոթ Մայիս Մամեդովի բերանով: Ադրբեջանի սեփական թղթակիցը քաֆիերորդ անգամ «վկայում է», որ «հայերը հանգստություն չեն տալիս հարևաններին», «Թուրք վիրավոր երեխաներ, ծեղեր...», ապա կադրերը փոխ-

վում են. Մ. Մամեդովը հրապարակ է բերում բաքվեցի ոմն Առաքելովին, որին, ինչպես գրում է «Խորհրդային Ղարաբաղը» 1990 թ. դեկտեմբերի 13-ի համարում, «Տայը ի լուր աշխարհի հայտարարել է՝ ես անիժում եմ քեզ, ասերախտ որդի, դատապարտում եմ քո ստոր ու ազգադավ արարքը... ես այլևս որդի չունեմ»: Ի՞նչ նպատակ է հետապնդել թուրք լրագրողը, ոմն Առաքելովի բերանով ասել այն, ինչ ինքն է ցանկանում: Եվ այս սադրիչ հայտարարությունները ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների 4-րդ համագումարի նախօրեին: Մի օրում երկու «հաղորդում» համամիութենական ռադիոյով և հեռուստատեսությունից՝ հայերի դեմ: Ա՛յ քեզ երկիր, որ լայն քայլերով գնում է դեպի «միութենական պետության նորացման» (Մ. Գորբաչով):

Դե ինչ, հարևան հանրապետության վայ-լրագրողները մըրցում են իրար հետ, թե ով ավելի խտացրած գույներով կնեկայացնի հայերի «վայրագությունները» հարևան «խեղճ» ժողովրդի նկատմամբ:

ԿԵՂԾԻՔԸ ՍԱՀՄԱՆ ՉՈՒՆԻ

(ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Բորիս Դադամյանի առևանգման առթիվ)

Դեկտեմբերի 25-ին, օրը ցերեկով, Ստեփանակերտի օդանավակայանում «անհայտ անձինք» առևանգել էին Բորիս Դադամյանին, մի պատգամավորի, որի կրակոտ ելույթը ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարում մեծ արձագանք գտավ: Նա խոսեց Արցախի անունից, արցախցիների սրտով, ճշմարիտ կերպով ներկայացնելով մարդի այժրմյան վիճակը Ադրբեջանի տիրապետության օրոք: Շարժատերի և, ինչ խոսք, առաջին հերթին հարևանների կողմից սրով ընդունվեց:

Հիշում եմ, ադրբեջանական մամուլը, հեռուստատեսությունները և ռադիոն հայհոյանքով և վրիժառության մոլուցքով էին արձագանքում ժողովրդական պատգամավոր Բորիս Դադամյանի ելույթին: Առանձին տպագիր օրգաններ ուղղակի սպառ-

նում էին նրան, բայց այդ բոլորը արցախցու համար ոչ մի նշանակություն չունեք, քանի որ նրա ապավենը արդարությունն է, ճշմարտությունը, մի բան, որ այժմ շատ դժվար է կամ ուղղակի անհնար է ձեռք բերել:

Եվ, ահա, տարի ու կես է անցել առաջին համագումարից և հարևանները ի կատար են ածում իրենց վրեժը հայ պատգամավորի նկատմամբ... առևանգում են Բորիս Դադամյանին հայրենի հողում:

. Ամեն ինչ պարզ է. ստիպել նրան և նրա նման խիզախներին՝ հրաժարվելու իրենց պայքարից, մոռանալու Արցախի պրոբլեմը:

Այո՛, այդ օրը, դեկտեմբերի 25-ին «Լրաբերը» տխուր լուր հաղորդեց: Ունկնդիրը չէր ուզում հավատալ...: Բայց հաջորդ օրը, դեկտեմբերի 26-ին, «Ժամանակ» ծրագրով «Աղբրինֆորմի» լրատվությամբ տեղեկացվեց, որ իբր առևանգումը կատարել են Բորիս Դադամյանի աշխատանքային ընկերները: Ինչպիսի՞ կեղծիք. մի՞թե մարդը ընդունակ է նման կեղծիք հորինելու:

Ինքը՝ Բորիս Դադամյանը, վրդավմունքով պատմում է ամբողջ եղելությունը այն մասին, թե ինչպես են հարևան թուրքերը, դիմված հրազենով, առևանգել իրեն:

Այդ մասին պատմում են նաև օդանավակայանի ուղևորները: Կոնկրետ տվյալներով է խոսում նաև Բոցիս Դադամյանի որդին՝ Միքայելը, «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի դեկտեմբերի 26-ի համարում: Այլևս, ինչպես նկատում ենք, կեղծիքը թաքցնելու եզրեր չեն մնում: Բայց արի ու տես, «Ժամանակ» հեռուստածրագիրը աղբրինների տեղեկատվությամբ որերորդ անգամ թոզ է փշում միլիոնավոր հեռուստադիտողների աչքերին, փորձելով պնդել, թե այս անգամ էլ, ինչպես Սումգայիթում, Բաքվում, Կիրովաբադում և այլուր, արյունահեղությունների համար մեղավոր են իրենք՝ հայերը:

Ես համոզված եմ, որ «Ժամանակ» ծրագրի միամիտ ունկնդիրները, բացի Արցախի և Հայաստանի հայերից, կարող են հավատալ այս կեղծ հաղորդմանը, սրտի խորքում էլ ատելության խաբբեր ուղղելով հայերի դեմ...:

Եվ երբ դեկտեմբերի 27-ին համամիութենական ռադիոյի և հեռուստատեսության Հայաստանի սեփական թղթակիցները թղթակցություն ներկայացրին Մոսկվա՝ Բորիս Դադամյանի ան-

Լեոն ազատագրական պայքարի նախաձեռնման գործում առաջնություն է տալիս Արցախին, գտնելով, որ կյանքի բերումով արցախցիներն են առաջինը ձեռնարկել քաղաքական պայքարը հայերի շրջանում: Այս կապակցությամբ էլ նա «Ղարաբաղ և զարաբաղցիներ» հոդվածաշարում գրել է. «Ղարաբաղի ազատագրական շարժումները նախօրինակն էին այն բոլոր հետագա նույնանման շարժումների, որոնց ձեռնարկում էր հայ ժողովուրդը բնական բերմունքի անողոք ստիպումներով, իր քաղաքական դրությունը բարվոքելու համար»:

Նա շեշտում էր, որ ազգային ազատագրական պայքարի ընթացքում իր հարևան և այլ թշնամիների դեմ մարտերում խոշոր դոճեր է տվել Ղարաբաղը: Անօրինակ էին արցախցիների ջանքերը իրենց հարազատ երկրամասը միշտ հայկական պահելու համար: «Ղարաբաղը հերոսական ջանքեր էր անում իր հին լեռնային ինքնօրինությունը պահպանելու համար: Նա ահազին դոճեր տվեց, հայ ազգաբնակչության թվի սաստիկ նվազում ունեցավ կոտորածների ու գաղթականների հետևանքով»:

Արցախի ինքնուրույնության պահպանման գործում մեծ դեր էին խաղում Շուշիում գործող երկու առևտրական տները՝ Հախումյանի և Թառումյանի գրասենյակները, որոնք հիմնվել էին դեռևս 1820-ական թվականներին. նրանք սերտ կապերի մեջ էին արտասահմանյան երկրների հետ: Առևտուրը մեծ աշխուժություն էր առաջացրել 40 հազարից ավելի հայ բնակչություն ունեցող Շուշիում:

Ոչ միայն առևտուրը, այլև դպրության, գրի և գրականության, արվեստի, մշակութային օջախների լայն ցանցի ըստեղծումն ու զարգացումը վիթխարի ազդակ էին դարձել Արցախի բնակչության ազգային-ազատագրական պայքարում: Լեոն առանձնացնում է հատկապես Շուշիում 1838 թվականից գործող հայոց թեմական դպրոցի դերը: Հեղինակը ուղղակի գրում է, որ «թեմականի միջոցով է արտահայտվել հասարակական արամադրությունները: Թեմական դպրոցն էր, վերջապես, որ երկար ժամանակ հանդիսացավ համարյա միակ մրցարանը, ուր տեղի ունեին հանրային ոգորումներ լավագույն իդեալների համար»:

Խոսք չկա, շարունակում է Լեոն, որ տպագրվող գրքերը, պարբերական մամուլի տարբեր օրգանները, թատերական հայրենասիրական ներկայացումները մարդկանց ոգևորում էին ու-

ժեղացնել պայքարը լավագույն գաղափարների իրագործման համար: Ամեն մի լավ նախաձեռնություն, շեշտում է պատմաբանը, ունի իր դաստիարակիչ դերը: Արցախում շատ էին նման կարևոր միջոցառումների անցկացումը՝ կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում: Ժամանակի հետ արցախցին ոչ թե կորցնում է իր ինքնությունը, այլ, ընդհակառակը, բազմապատկում է այն՝ պահպանելով իր նախնիների ամենավսեմ հատկությունները, բարեմասնությունները: «Չափազանց ջղուտ, չափազանց կոռովի, չափազանց խոշոր են նրա (այսինքն՝ Արցախի— Մ. Ա.) ազատագրական ինքնուրույնության գծերը: Ուր կա զարաբաղցի, նրա հետ ապրում է նրա պապենական մեծ ու հարուստ ժառանգությունը՝ զարաբաղցու բարբառը, ուժեղ, կոպիտ, ինչպես լեռնական մի ստեղծագործություն, հյուսիս, իր առանձին, տարբեր համ ու հոտով...»,— գրում է Լեոն:

Մեծ մտածողը չի կարողանում թաքցնել իր հպարտությունը Ղարաբաղի ու զարաբաղցու, իր հայրենի եզերքի համար. «Չնայած որ կյանքը անողորմ կերպով հողմահարվում է ամեն կողմից, դեռ հայրենի ժայռերի պես կանգնած են և ուժեղ այս ժողովուրդի սովորությունները, ծեսերը, պաշտամունքները: Ղարաբաղցին դեռ շարունակում է ապրել օջախի պաշտամունքի նախնական ձևերով...»:

«Ղարաբաղի ժողովուրդը... բանաստեղծ ժողովուրդ է,— շեշտում է Լեոն,— և նրա բանաստեղծությունն էլ տեղայնության կնիք է կրում շատ ուժեղ շափերով... Եթե Ղարաբաղի հայ ժողովուրդն ուրիշ բան երգած էլ չլինի, «Գութանի երգերը» բավական կլինեին, որ սխալ համարվեր այն կարծիքը, թե Ղարաբաղը շուրի հայերեն բանաստեղծություն...»: Եվ նա թվում է կոնկրետ անուններ:

Արցախի և արցախցու բարեմասնությունների մասին մեծ պատմաբանը խոսում է գայթակղիչ ոճով: Նրա համար Արցախում ամեն ինչ հիասքանչ է, անօրինակ, հյուսիս, հերոսական, անարատ, անզուգահեռ...: Եվ նա իր հոդվածաշարը ավարտում է հետևյալ եզրակացությամբ. «...Հավատանք, որ այդ ժողովուրդը չի կորչի, որ նրա առջև ապագա կա»:

Պետք է միայն տալ նրան զարգացող և առաջադիմող մարդկության բոլոր միջոցները»:

Եվ երբ մի հայացք ենք ձգում մեծ պատմաբանի, գրողի ու հրապարակախոսի 74 տարի առաջ արտահայտած մտքերի վրա,

նորից ու նորից համոզվում ենք, որ Արցախի ժողովուրդը միշտ էլ վառ է պահել իր նախնիների ոգին՝ շմարելով ազգային-ազատագրական պայքարը լուսավոր ազագայի համար: Այդ վկայեց նաև վերջին երեք տարիներին արցախցիների ամբողջ գործունեությունը:

Այսօր էլ այդ պայքարը նոր ուժով է դրսևորվում Արցախի հայ բնակչության շրջանում՝ ազատվել տասնյակ տարիների բռնապետությունից, միանալ մայր հայրենիքին, ի կատար ածել հայ ժողովրդի դարավոր իղձը՝ հիմնելու ազգային մի պետություն, որի տերն ու տիրակալը լինեն ինքը՝ ժողովուրդը:

Յյդպիսի նախադրյալներ արդեն ստեղծված են. Հայաստանի Հանրապետության նոր կառավարությունը իր ընդունած Հուլիկագրով սկսել է ազգային ինքնուրույն պետության ստեղծման գործընթացը: Իսկ այդ գործընթացի, ազգային զարթոնքի ըսկզբբնավորողները եղան աննկուն արցախցիները: Եվ հաղար անգամ իրավացի է Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, երբ Ամանօրի առթիվ Արցախի ժողովրդին հղած իր շնորհավորանքում գրել է. «Դուք եղաք հայոց ազգային նոր զարթոնքի կարապետը, և այժմ մեր ողջ ժողովրդի պարտքն է երախտագիտությունամբ հատուցել ձեք կրած զրկանքները և սատար կանգնել ձեք գերամարդկային սխրանքին»:

ԱՄԵՆ ԻՆՉ ԾՈՒՌ ՀԱՅԵՂՈՒ ՄԵՋ

(Թերթելով «Վարան սասի» նուարուխ բերթի համարները)

1990 թվականից Բաքվում ռուսերեն և ադրբեջաներեն լույս է տեսնում «Վարան սասի» («Հայրենիքի ձայն») պարբերականը՝ փախստականների ադրբեջանական ընկերության պաշտոնաթերթը:

Հենց թերթի պաշտոնական պատկանելությունը հուշում է, թե այն ինչ խնդիրների լուսաբանմանն է կոչված՝ որոնք են նրա արծարծած հարցերը, ովքեր պետք է նրա էջերում հանդես գան և այլն, և այլն: Բայց արի ու տես, որ սյարբերականը փաստորեն հիմնվել է ուրիշ նպատակով. ապակողմնորոշել

ընթերցողներին հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների մեջ, «ցույց տալ», որ երկու հանրապետությունների արդի լարված վիճակում մեղավոր են միայն հայերը, որ «խեղճ ու կրակ» ադրբեջանցիները չեն էլ հասցնում պատասխան տալ հարևանների ասպատակություններին, հարձակումներին, սպանություններին, գողություններին...

Հենց սկզբից երևում է, որ նորաստեղծ թերթի գլխավոր խմբագիր Թեյմուր Ահմադովը պրոֆեսիոնալ լրագրողի շատ քիչ փորձ ունի. դա ամենից առաջ վկայում է թերթի համարի ձևավորումը, տառատեսակների նշանակումը, նյութերի տեղադրումը, երկրորդական փաստերի օգտագործումը, անհարկի կրկնությունները և այլն: Բայց սա մի կողմ:

Թերթի 1990 թ. դեկտեմբերի 5-ի համարը բացվում է պատերազմի վետերաններ Փ. Ի. Երեմեևի, Ա. Վ. Արտեմևի և զինված ուժերի վետերան Վ. Ե. Կոստուլովի՝ ԽՍՀՄ Պրեզիդենտ Մ. Ս. Գորբաչովի՝ ուղղված բաց նամակով: Ինչպես նկատեցինք, նամակի հեղինակները ադրբեջանցիներ չեն և ադրբեջանական մամուլը նման քայլերի հաճախ է դիմում: Մեր կարծիքով նամակի ձեռագիրը ադրբեջանական է և այդ երևում է տեքստի սկզբից մինչև վերջին տողը: Ի՞նչ են գրում նրանք, այն, որ Սումգայիթը միայն պատասխան էր Ասկերանում սպանված երկու ադրբեջանցիների, Բաքվի հայերի փախուստը (ոչ մի խոսք չի ասվում հանրապետության մայրաքաղաքում հայերի ջարդերի, սպանությունների, թալանի, վայրագությունների մասին) հետևանք է ավտոբուսներում, գնացքներում և այլուր հայերի վայրագությունների, և միայն Բաքվում երկու ադրբեջանցիների սպանությունից հետո ծայր առավ հայերի զանգվածային արտաքսումը:

Նամակի ռուսալեզու հեղինակները այնպիսի տոնով են ասելիքը թղթին հանձնում, որ երկրի պրեզիդենտը մի ավելորդ անգամ սրտի ցավ զգա և քանիբորոգ անգամ ցավակցի Բաքվում գոհված ադրբեջանցիների համար:

Զգիտես որտեղից են այն «փաստերը», թե «Հայաստանի առաջնորդները մաքառում են «Մեծ Հայաստան» ստեղծելու համար, որը կզբաղեցնի Ադրբեջանի, Վրաստանի, Թուրքիայի մի մասի և այլ տերիտորիաները»:

«Քննադատելով» Հայաստանի ղեկավարներին, առանձին «առաջնորդների» պրեզիդենտ Գորբաչովին ուղղված նամակում

մերկապարանոց հայտարարութիւններ են, անհեթեթ բառակապակցութիւններ և, իհարկե, վարկաբեկիչ արտահայտութիւններ: Տեղին է նշել, որ «էդալաթի» (արաբերեն նշանակում է՝ արդարութիւն) գլխավոր խմբագիր Ադիլ Մինբաշիեւը, նրա երկու տեղակալները և 17 հոգուց բաղկացած խմբագրական կոլեգիան ոչ մի նորմ չեն ճանաչում թերթի ձևավորման, նյութերի տեղադրման, տառատեսակների, գծերի և վերջադարձերի օգտագործման ուղղութեամբ: Այդ առավելագույն վերաբերում է «էդալաթի» 1990 թ. դեկտեմբերի 6-ի համարին, որի գրեթե բոլոր էջերում տեղադրված նյութերը նմանվում են շափածո խոսքի, բանաստեղծական տողերի շարվածքի, բոլորը գրեթե միևնույն տառատեսակներով խոշոր թավ տառերով, կարճ տողերով. այնպես որ շատ տեքստեր ուղղակի կարգախոսներ են, հարևան հանրապետութեանը վերաբերող թշնամական արտահայտութիւններ...: Ահա այս համարի մասին էլ ուզում ենք ասել մեր խոսքը:

Ի՞նչ նյութեր են գետեղված. ամենից առաջ ուշադրութիւն է դրավում առաջին և երկրորդ էջերում գետեղված Ադրբեջանի իրավաբանների միութեան նախագահ Ի. Ալիեւի բաց նամակը՝ հասցեագրված ՌԽՍՖՆ Գերագույն խորհրդի մարդու իրավունքների պաշտպանութեան կոմիտեի նախագահ Ս. Ա. Կովալեւին և ԽՍՀՄ իրավաբանների միութեան նախագահ Ա. Ա. Տրեբկովին:

Ընդարձակ այդ «նամակը» ի՞նչ «փաստեր» է բովանդակում: Ամենից առաջ այն, որ իբր հայ գրոհայինները գործում են ամենուր և հանգիստ չեն տալիս ադրբեջանցի խաղաղասեր ազգաբնակչութեանը, խախտում են ԽՍՀՄ և Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմանադրութիւնները, անընդհատ սազրիչ քայլեր են անում և երկրի ղեկավարութիւնը վճռական միջոցներ չի ձեռնարկում նրանց նկատմամբ:

Երկրորդ. նշվում է, որ ադրբեջանական ժողովուրդը արդեն ինչքան ժամանակ է, վնաս է կրում հարևանների կողմից: «Կոնկրետ թվերով» շեշտվում է, թե վերջին ժամանակներում ինչքան կորուստ են կրել ադրբեջանցիները՝ և՛ մարդկային կյանքի, և՛ նյութական տեսանկյունից: «Փաստերն» այնպիսին են, որ ներկայացնում են միայն մեկ կողմի՝ ադրբեջանականի վնասները: Երեք-չորս անգամ ավելացված են մարդկային կորուստները. եթե Աղզամ—Շուշի—Լաչին ճանապարհի ուղղու-

թեամբ ընդհարում է տեղի ունեցել, ապա սպանվել են 50—60 ադրբեջանցի, վիրավորվել դրա կրկնակին, իսկ հայերի կողմից՝ սպանվել ընդամենը՝ 5—6 մարդ և աչլն: Եվ այսպես «բաց» նամակում լիքն են «թվերն ու փաստերը», որոնք չեն կարող ընթերցողի վրա այն տպավորութիւնը շթողնել, որ ամենուր հայ գրոհայիններն են և նրանք գործում են ազատ, անարգել:

Նամակի մի մեծ բաժինն այն հիմնական միտքն է արտահայտում, որ իրենք դժգոհ են երկրի ղեկավարութիւնից, մասնավորապես պրեզիդենտ Մ. Ս. Գորբաշովից, որ չեն կենսագործվում ընդունված որոշումները:

Սակայն Ադրբեջանի իրավաբանների միութեան ղեկավարը ամենից շատ դժգոհ է այն բանից, որ Լեոնային Ղարաբաղում, Շահումյանում, Գետաշենում և այլ հայաշատ տարածքներում մարդիկ չեն ենթարկվում հանրապետութեան ղեկավարութեանը, անհնազանդութիւն են հանդես բերում, խախտում են մարդու իրավունքները...: Կազմ են մտածում, չէ՞, հարևան հանրապետութեան իրավաբանները, հայերին մեղադրելով անհնազանդութեան և մարդու իրավունքները խախտելու համար: «Մենք ստիպված ենք Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը լուծարել ենթարկել, — գրում է իրավաբանների միութեան նախագահը, — փոխել նրա կարգավիճակը, հայերին դուրս հանել և՛ Լեոնային Ղարաբաղից, և՛ Շահումյանի շրջանից, և՛ Խանլարից ու Շուշիի հայկական գյուղերից»:

Բաց նամակը բաց տեղ չի թողնում. Ի. Ալիեւը վրդովված է կենտրոնի անտարբերութիւնից և իր դեղատոմսն է առաջարկում: «Ոչ մի ելք չկա. հայերը խախտում են սահմանադրութիւնը, պետք է նրանց պատժել»:

«էդալաթ» թերթի այդ նույն և այլ համարներում տպագրված են վիրավոր ադրբեջանցիների նկարներ, որոնց ներքո շարված տեքստը հիմնականում շեշտում է այն մասին, որ ամենազգովա-րին ուղին դարձել է Լաչին—Շուշի—Աղզամը, և որ այդ ավտո-ճանապարհի վրա հայ գրոհայինները ամեն օր սպանում, վիրավորում են տասնյակ ադրբեջանցիների, «անմեղ» բնակիչ-ների:

Նախ, «էդալաթ» թերթին պետք է վաղուց հայտնի լինի, որ երկու տարուց ավելի է ադրբեջանի գրոհայինների

րում միլիցիայի հազուստ հազած աղբբեջանցի ելուզակները, որոնք ամեն օր հարձակումներ են գործում Բերդաձորում, Քարինտակում, Շուշիի մյուս հայկական գյուղերում, Ստեփանակերտի օդանավակայանում...:

«Բակինսկի ռաբոշին» հայատյացություն մեջ ոչ մի սահման չի ճանաչում:

Վ. Պ. ՊՈՒՅԱՆԻԶԿՈՆ «ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒՄ Է» ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԶԵՎԵՐ

Քաբվում լույս տեսնող «Վիշկան», որը մի ժամանակ քաղաքային թերթ էր, իսկ այժմ՝ Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության հասարակական-քաղաքական պաշտոնական օրգանը, հաճախ է անդրադառնում Արցախի իրադարձություններին, միշտ կուլան դարձնելով «հայ գրոհայինների հարձակումը», «հարևանների խժժությունները», «Ղարաբաղի հայ բնակչության սադրանքները» և այլն: Շատ ժամանակ էլ այդ թերթը, փոխանակ լուսաբանելու հանրապետության առօրյան, նրա բարդ իրադրությունը, մարդկային հարաբերությունները, ծավալուն տեղ է հատկացնում այն նյութերին, որոնք ապակողմնորոշում են ընթերցողներին, իրականությունը անհարիր «փաստերով» և «օրինակներով» ձգտում «ապացուցել», որ Արցախի հայերի պահանջն անհեթեթություն է, մտացածին: Շատ ժամանակ էլ թերթը միևնույն բանին անդրադառնում է մի քանի անգամ՝ դրանով իսկ մարդկանց աչքին թող փչելու, որ իբր տպագիր օրգանը հետևողականություն և սկզբունքայնություն է հանդես բերում բարձրացված հարցի նկատմամբ:

«Վիշկայի» 1991 թվականի հունվարի 10-ի և 12-ի համարներում միևնույն վերնագրով («ԼՂԻՄ. ընդհանուր ուժերով լուծել պրոբլեմը») տպագրված մեծ ու փոքր ինֆորմացիաներում ներկայացվում է վերջին մեկ տարում Լեռնային Ղարաբաղում հանրապետական կազմակերպիչ կատարած աշխատանքը՝ Վ. Պ. Պուլյանիչկոյի գլխավորությամբ: Ինֆորմացիան տրվում է հանրապետության պրեզիդենտի նախաձեռնությամբ հրավիրված խորհրդակցությունում, որին մասնակցում էին հանրապետության իրավապահ մարմինների, ներքին գործերի, ՊԱԿ-ի և այլ

նախարարությունների ղեկավարներ, պատասխանատու աշխատողներ:

Հաղորդումով հանդես է գալիս Վ. Պ. Պուլյանիչկոն, մի անձնավորություն, որի մեծ ու փոքր ձեռնարկումները ելնում են մարզի ադրբեջանցիների շահերից: Նրա առաջին միտքն այն էր, որ չեք տարի է, ինչ մարզի հայ բնակչությունը հաջի է ելել պատերազմի մի բանի համար, որը ամբողջովին մտացածին է, աղբայնամուլական պոթիկում և ուրիշ ոչինչ: Նա լխալ է համարում այն, որ երեք տարի Ղարաբաղը դուրս է մնացել Ադրբեջանի կառուցվածքից, և սա պիտի համարել նաև Ադրբեջանի ղեկավարության ու կենտրոնի բացը:

«Ինչ ենք հասցրել անել անցած տարում Լեռնային Ղարաբաղի համար», հարց է տալիս Վ. Պ. Պուլյանիչկոն և պատասխանում է. «Իշխանության նոր ձևի (այսինքն՝ կազմակերպիչի—Ս. Ս.) խաղաղասիրական գիրքորոշումը՝ ազգային հաշտեցման և բարեկամության, մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մի ազդակ էր», որ կայունացրեց Լեռնային Ղարաբաղի իրավիճակը: Իբր սասածը հաստատելու համար նա դիմում է փաստերի. միայն վերջին յոթ ամսում 40 միլիոն ռուբլի օգնություն է ցույց տրվել փախստականներին, կառուցվել 700 տուն, տասնյակ դպրոցական, մսուր-մանկապարտեզային, հիվանդանոցային շենքեր, խանութներ, ճաշարաններ, մետաքսագործական ֆաբրիկայի 20 մասնաձյուղեր. աշխատանքով ապահովվել են շորս հազար մարդ, խոջալուում ավարտվելու վրա է երկաթգծի կայարանը: Եվ այսպես, թվեր ու փաստեր, որոնք, հիրավի, վկայում են, որ Վ. Պ. Պուլյանիչկոյի գլխավորած կազմակերպիչն մի աննախադեպ լույս էր մարզի ադրբեջանցիներին համար:

Նա խորին շնորհակալություն է հայտնում Կարմիր բանակին, որ շտեսնված օգնություն է ցույց տվել ադրբեջանցիներին՝ ի կատար ածելու նրանց բոլոր մտահղացումները:

Ըստ Վ. Պուլյանիչկոյի, հայկական մարզում ապրում են միայն ադրբեջանցիներ և նրանք են զգում աջակցության կարիք. այդ աջակցությունն էլ, ինչպես նկատեց ընթերցողը, դրսևորում է Ադրբեջանի ղեկավարությունը՝ կոմունիստական կուսակցության կենտկոմի երկրորդ քարտուղարի անմիջական մասնակցությամբ:

Տեւե՞ր՞ւմ եք, ինչպիսի «ստեղծագործություն» էք կազմկոմիտեի նման ղեկավարման միջոցի արարումը, շեշտում է Պոլյանիչկոն: Նա օժտված է համակողմանի լիազորություններով մի կողմից ապահովելու հասարակական-քաղաքական աշխատանքը բնակչության շրջանում, մյուս կողմից՝ բանակի միջոցով հակահարված կազմակերպելու «հայ գրոհայիններին»:

Վ. Պոլյանիչկոյի «գեկուցումը», ինչպես մեզ համոզում է «Ազերինֆորմը», արժանանում է խորհրդակցության մասնակիցների ջերմ հավանությանը: Եվ պատահական չէ, որ հանրապետության պրեզիդենտ Ա. Մութալիբովը իր եզրափակիչ խոսքում ասում է. «Այսօրվա իրադրությունը հավաստում է, որ 1990 թվականը, չնայած հայկական կողմի կատաղի դիմագրությանը, դարձավ Ղարաբաղի բնակչության հոգեկան վերելքի և նյութական օգնության տարի»: Եվ ապա պրեզիդենտը մեծ գոհունակությամբ բացականչում է. «Ազրբեջանի ժողովուրդը իրեն հատուկ լավատեսությամբ չի ենթարկվել բախտի քմահաճույքներին և պատվով է հաղթահարել բոլոր խոչընդոտները»:

Ա. Մութալիբովը (և ոչ միայն նա) Ղարաբաղ ասելով հասկանում է ազրբեջանցիներ, և ոչ մի խոսք 80 տոկոսից ավելին կազմող հայ բնակչության մասին: Ոչ մի խոսք այն մասին, որ օրերս մարզի քարտեզից չքացավ հայկական մի գյուղ ևս՝ Մաղկաձորը, ամեն օր մարդասպանություն է կատարվում Բերգաձորում, Նոր շենում, Քարին տակը ամեն օր հարվածի տակ է...

Ա. Մութալիբովը գոհ է Վ. Պոլյանիչկոյի կատարած քայլերից, և որ վերջինս «ստեղծագործել» է իշխանություն մի նոր ձև՝ ազրբեջանական ձև: Այդ կազմկոմիտեն է մարզի նոր ղեկավարը, որն օժտված է պրեզիդենտական լիազորություններով:

Ինչպես նկատում է ընթերցողը, կազմկոմիտեն Արցախում «հրաշքներ» գործեց. ցանկացավ բոլոր միջոցներով ընկճել հայ բնակչությանը, բայց դա սոսկ պատրասք էր և ուրիշ ոչինչ:

Այո՞, կազմկոմիտեն նոր «ստեղծագործություն» է, ըստ Վ. Պ. Պոլյանիչկոյի, որին կնախանձեին բոլոր երկրների մեծ ու փոքր առաջնորդները:

ՆՈՐ ՍԱԴՐԱՆՔ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՈՃՈՎ ՈՒ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՄԲ

Կարո՞ղ է աշխարհում գտնվել մի հայ, որ գոհ լինի ազրբեջանցիների՝ հայերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից, կարո՞ղ է արցախցի մի հայ լինել, որ ցանկանա նորից գտնվել ազրբեջանական «հովանավորության» ներքո: Ի՞նչ եք ասում, ինչպե՞ս չի կարող գտնվել, երբ «Բակինսկի ռաբոշին» և «Ազերինֆորմը» (երկուսն էլ «հեղինակավոր» հաստատություններ) հավաստում են այդ:

Ինչո՞ւմն է բանը. Ազրբեջանի ղեկավարները նոր սադրանք են ձեռնարկել և հրապարակել «Բակինսկի ռաբոշի» թերթի 1991 թվականի հունվարի 31-ի համարում, այն վերնագրելով «Լեռնային Ղարաբաղի հայերի դիմումը ազրբեջանական ժողովրդին»:

Հենց սկզբից ասենք, թե ինչո՞ւ Ղարաբաղի հայերը պիտի դիմեին ազրբեջանական ժողովրդին, երբ ոչ մի ազրբեջանցի մինչև օրս ներողություն չի խնդրել Սումգայիթի, Բաքվի, Կիրովաբադի, Շուշիի և այլ վայրենությունների, գաղանթությունների համար:

Ազրբեջանի «տեսաբանները» և «գաղափարախոսները» դիմել են իրենց ծանոթ ձեռագրին. կազմել մի «դիմում»՝ արցախցիների անունից, որ իբր խնդրում են ազրբեջանական ժողովրդին՝ հաշտվել, վերականգնել նախկինը...

Եվ երբ ծանոթանում ես «Դիմումի» տեքստին, իսկաչնեթ զգում ես, որ այն պետք էր վերնագրել. «ազրբեջանցիների նամակը արցախցի հայերին»: Սա մի քիչ սազական կլինի, թեև բովանդակությունը սկզբից մինչև վերջ խառնիճաղանջ է: Ինչևէ, «Դիմումի» հեղինակները գրում են. «Մենք գիտենք, սկսողը դուք չեք եղել: Առաջին փախստականները ազրբեջանցիներն էին, որոնք բռնի ուժով արտաքսվել էին Հայաստանից և Լեռնային Ղարաբաղից: Հայ գրոհայինների գնդակներից զոհվել և զոհվում են ազրբեջանցի գյուղացիներ, լրագրողներ, կանայք, երեխաներ»:

«Դիմումի» հեղինակները «գտել են» հայկական մարզը ներկա վիճակից դուրս բերելու ելքը. «Մտնել ԼՂԻՄ-ի գծով հանրապետական կազմկոմիտեի մեջ... մարզը վճռականորեն մաքրել ահաբեկիչներից, ազգային թշնամանքի այն բոլոր սադրիչներից, ովքեր ուղարկվում են դրսից, ինչպես նաև մեր սեփա-

կանները»։ Այստեղ էլ հենց զգացվում է նաև կազմկոմիտեի նախագահ Վ. Պ. Պոլյանիչկոյի ոճն ու ձեռագիրը, նպատակն ու գաղափարը։

Ծնթարկվեք մեզ, ամեն ինչ լավ կլինի, գրում են «Դիմումի» հեղինակները՝ «արցախցիները», բայց միտքը բոլորովին այլ է։ Չէ՞ որ արցախցիները իրենք չեն կարող դիմել իրենց՝ թե եկե՛ք ենթարկվենք աղբբեջանցիներին, և ամեն ինչ իր հունով կգնա։ Այ, որտեղ է նաև «Դիմումի» կեղծիքը։

Շարունակենք ծանոթանալ «Դիմումին»։ «Մենք խորապես համոզված ենք այն բանում, որ Լեռնային Ղարաբաղի վերքերը բուժելի են միայն բուն հանրապետությունում...»։

Ամբողջ 70 տարին բավական չէ՞ր, որ Արցախի հայերը համոզվեին աղբբեջանական ղեկավարների խոստումների սնանկության մեջ, էլ չենք խոսում վերջին երեք տարիների դանթեական դժոխքի մասին, ուր այժմ էլ գտնվում է Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը։

Արցախցին միշտ էլ զգացել է աղբբեջանական «փաղաքշանքի» գինը, որը միշտ էլ թանկ է նստել նրա վրա։

«Դիմումի» վերջում «122 ստորագրողները» ամբողջ ձայնով բացականչում են, որ պետք է միանալ Աղբբեջանին և նոր կյանք սկսել։ Այս կարծիքին են, հավաստում են նրանք, մարզի բնակչության 70 տոկոսը։ Ինչո՞ւ 70, գրեիք՝ 100 տոկոսը։ Օբյեկտիվություն էր հանդես բերել, ինչ է։

Հայրույթով կարելի է կարդալ «Դիմումի» ամբողջ տեքստը, որ գրվել է հարևան հանրապետության մայրաքաղաքում՝ Վ. Պոլյանիչկոյի անմիջական մասնակցությամբ։ Իհարկե, «Դիմումի» տակ իրենց ստորագրությունն են դրել Հայաստանից դեացած աղբբեջանցիները, որոնք այստեղ փափուկ սլաշտոն ունեին և մեծ ջերմությամբ էին խոսում հայերի առաքինություններին մասին։

Նման «Դիմումի» ձեռագրին ու ոճին արդեն սովոր է արցախցու աչքն ու սկանչը։ Համոզված եղեք, որ նման սաղբանքներով ոչ թե կմեղմանա նրա զայրույթն ու վրդովմունքը, այլ կգոտեպնդվի ավելի համառ պայքարի՝ վերջնականապես ազատագրվելու աղբբեջանական ստրկությունից։

Այս տարվա մարտի 2-ին, ժամը 20-ին համամիութենական ռադիոն տխուր լուր հաղորդեց. «15-րդ անգամ պայթեցվել է Ղալբալի գյուղի մոտ գտնվող ջրանցքը. մարզի կենտրոնի բնակիչներն առանց ջրի են մնացել»։ Հաղորդվեց, սակայն զարմանալիորեն կրկին ոչ մի խոսք չասվեց, թե ովքեր են պայթեցրել։ Ռուս և այլազգի ունկնդիրը նման հաղորդագրությունից չի կարող անգամ կռահել, որ դա աղբբեջանցի ելուզակների հերթական սաղբանքն է, ոճրագործություն մի նոր տարատեսակ։

Նույն օրը «Լրաբերը» որոշ տեղեկություններ հաղորդեց, շեշտելով, որ դա տեղի է ունեցել նախավերջին պայթեցումից ընդամենը երկու օր անց, որի հետևանքով Ստեփանակերտի բնակչության կեսից ավելին մնացել է առանց ջրի, պատճառվել է 200 հազար ութլու միաս։

Այս հաղորդումները լսելուց հետո վերհիշեցի Թադևոս Թամիրյանին՝ մի ազնվական շուշեցու, որը վիթխարի ջանքեր և նյութական խոշոր միջոցներ է ներդրել Շուշի քաղաք խմելու ջուր հասցնելու համար։ (Արցախի նախկին կենտրոնը ծովի մակերևույթից 2 հազար մետր բարձր է և տարիներ շարունակ շուշեցիների բաղձանքն է եղել ապահովված լինել ջրով)։

Դարասկզբի Արցախի պարբերական մամուլը վկայում է, որ երբ ջուրը հասցվել է Շուշի, քաղաքի բնակչությունը տոնական ցնծություն է ապրել։ «Փայլակ» պարբերաթերթը վկայում է նաև, որ Շուշիի մաքրակենցաղ հայ բնակչությունը իր թագամասի փողոցները, որոնք սալարկված էին սպիտակ քարով, լվանում էր երկու օրը մեկ և դրանք քապակու նման փայլում էին, իսկ աղբբեջանական թաղամասից դարձահոտ էր փչում։ Եվ ահա, միայն հայերի բարի վերաբերմունքի շնորհիվ մի ծորակ է կառուցվում «հարևաններին» ջուր տալու համար։ Այս բարեգործական նախաձեռնությունը ևս պատկանում էր Թադևոս Թամիրյանին, որն, ի դեպ, Շուշիում հիմնադրել է նաև դպրոց, մշակույթի տուն։

Հետագայում Ղազանչեցոց եկեղեցու բակում սև մարմարից կանգնեցվեց Թադևոս Թամիրյանի և նրա գերդաստանի հու-

շարժանը՝ ի նշան երախտագիտության: Նրա անունով կոչվեց քաղաքի հիմնական փողոցը, ուր կենտրոնացված էին հայկական եկեղեցիները, թեմական և մյուս դպրոցները, Մ. Խանթա-միրյանի թատրոնի շենքը և այլն:

1988—1989 թվականներին Շուշիի թուրքերը այն ամենը, ինչ հայկական էր, հողին հավասարեցրին, այդ թվում նաև Թ. Թամիրյանի հուշարձանը: Ահա թե ինչպես են այսօրվա ազդր-բեջանցիները վարձահատույց լինում շուրջ 100 տարի առաջ իրենց ջուր տվող հայ մարդու բարեգործությանը:

ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԿԵՂՄԻՔ,

ՈՐ ԽՐԱՍԱՐԱԿԵԼ Է «ՊԱՆՈՐԱՄԱ ԱՂԵՐՔԱՅԱՆԱ» ԹԵՐՐԸ

Մասկվաչում բուսերեն լույս տեսնող «Պանորամա Աղբրբայ-ջանա» շաբաթաթերթին առաջին մի քանի համարներում արդեն հասցրել է ներկայացնել իր իսկական դեմքը, իր երևան դալու նպատակը և հիմնական ուղղությունը:

Իր իսկ անդրանիկ խմբագրականի համաձայն, այն կոչված է «լուսաբանելու» սեփական հանրապետության առօրյան, բայց արդեն ղգացվում է, որ նա փաստերն աղբրբջանականացնում է, արսինքն դրանք ցույց է տալիս ծուռ հայելու մեջ:

Թերթում ենք 1991 թ. փետրվարի 15-ի համարը: Երկու էջի վրա ղետեղված է ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Գալինա Ստարովոյտովայի հետ իր թղթակցի հարցազրույցը՝ հենց այն առիթով, որ «Բակինսկի ռաբոչի» թերթում հրատարակվել է այսպես կոչված «Լեոնային Ղարաբաղի հայերի նամակը աղբրբջանական ժողովրդին»: Թեև հարցազրույցի գլխավոր հարցը «հայերի նամակն է», բայց Գ. Ստարովոյտովան արժարծում է Արցախի պրոբլեմն ընդհանրապես, շեշտելով, որ այն չի կարելի նմանեցնել ոչ մի պրոբլեմի: Խմբագրությունը կարծես թե ազնիվ գործ է կատարել՝ տպագրել է ժողովրդա-կան պատգամավորի հետ ունեցած զրույցի լրիվ տեքստը և ապա հրատարակել է իր ծավալուն «պատասխանը»:

Գ. Ստարովոյտովան ամեն ինչ՝ կապված Արցախի իրավի-ճակի հետ, ասում է բացահայտ, զրսևորելով իր սկզբունքաչ-

նությունը: Նա վրդովմունք է հայտնում այն պարբերական-ներին նկատմամբ, որոնք փորձում են խեղդել Արցախի հայ բնակչության ազգային-ազատագրական պայքարը, ուղում են վարկաբեքել Զ. Բալայանին և մյուսներին, որոնք պայքարում են մարզի հայ բնակչությանը հուզող հարցերը լուծելու արդա-րացի՝ առանց արյուն թափելու: Գ. Ստարովոյտովան անմիտ խաղ է համարում «Լեոնային Ղարաբաղի հայերի նամակը Աղբրբջանական ժողովրդին»: Նա գտնում է, որ դա սարքած սաղրանք է և ուրիշ ոչինչ: Նա նշում է, որ «Դիմումի» մեջ շեշ-տրված շատ «փաստեր» և «թվեր» շեն կարող հայտնի լինել շարքային արցախցուն: Եվ օրինակ է բերում այն հատվածը, ուր ասվում է. «Հայերը Աղբրբջանում կորցրին 673 տեղ կու-սակցական և խորհրդային ղեկավար մարմիններում»: Որտե-ղից կարող է արցախցին իմանալ, թե հայերն Աղբրբջանում ղե-կավար ի՞նչ գիրքեր էին ղբաղեցնում: Եվ հետո, ինչպես կա-րող են Արցախի հայերը ղիմում հղել մի ժողովրդի, որը հե-ղինակ է Սումգայիթի, Բաքվի, Կիրովաբադի, Շուշիի ողբեր-ղական իրադարձությունների:

Գ. Ստարովոյտովան քննադատում է աղբրբջանական կողմին-նաև այն բանի համար, որ այն փորձում է հայերի բնակեցու-մը Արցախում հաշվել 19-րդ դարի 30-ական թվականներից հետո: Թուրք «գիտնականները» (և առաջին հերթին Զիա Բու-նիաթովը) ճգնում են «հաստատել» այն սխալ թեզը, թե հա-յերն Արցախ են եկել Իրանից 1828 թվականից հետո: Բայց բոլորին պետք է պարզ լինի, որ 1828 թվականին Պարսկաս-տանի Մարաղա գյուղի հայ բնակիչներն են միայն եկել Արցախ: Դա հանրահայտ է: Այժմ ԼՂԻՄ Մարտակերտի շրջանում է գրտ-նրվում Մարաղա գյուղը, որի անվանումն էլ առաջացել է նախ-կին բնակավայրից: Ասել, թե ամբողջ Արցախը եկվոր է, նշա-նակում է ոչինչ չիմանալ հայ ժողովրդի մասին: Ի ղեպ, Ար-ցախի բարբառների մեջ տարբերվում է Մարաղայինը:

Մերկապարանոց հայտարարություն է «Խմբագրության եղ-րափակումը»: Ընդհանուր հարցեր այն մասին, թե ինչու են օմո-նականները ԼՂԻՄ-ում, երբվանից են աղբրբջանցիները բնակ-վում Ղարաբաղում, ինչ տեղ է գրավում Արցախը աղբրբջանա-կան մշակույթի պատմության մեջ, հայերն իրավունք ունեն-այն իրենց հայրենի հողը համարելու և այլն, և այլն:

Ռուսաց լեղվով աղբրբջանական թերթը ձգտում է օմոնա-

կանները և կազմկոմիտեի Արցախում լինելը արդարացնել, գրելով. «Ադրբեջանական դուղերը չեն կարող ապրել հայ գրոհայինների հարձակումներից...»: Դուրս է գալիս, որ օմոնականները Արցախ են եկել՝ պաշտպանելու ադրբեջանցիներին հայերից: Այդպես է միշտ հանդես գալիս ադրբեջանական մամուլը. փաստերը շուտ տալ այնպես, որ մեղավորը լինի հայկական կողմը:

«Խմբագրության կողմից» պատասխանում «Պանորամա Ազերբայջանա» թերթը ուզում է ցույց տալ, որ ամենուրեք ադրբեջանցիները մշակույթի կոթողներ են ստեղծել... Եվ օրինակ են բերվում Բաբուն, Գյանջան, Նախիջևանը, Բարդան, Շամախին... Բայց ոչ մի խոսք չի ասվում, թե ադրբեջանցիներն ինչու կոթողային ոչ մի հետք չեն թողել Արցախում: Նրանք գրում են, որ ադրբեջանական ժողովուրդը շատ մեծանուն անձնավորություններ է տվել, որոնք աչքի են ընկնում մշակույթի բոլոր բնագավառներում: Դուք կարող եք ասել, որ Ուզեիր Հաջիբեկովը, Բյուլբյուլը և ուրիշներ ծնվել են Շուշիում: Բայց կարո՞ղ եք, արդյոք, մի փաստ բերել համոզելու, որ ադրբեջանցիները Ղարաբաղում ապրելով դեռ 10-րդ դարից էլ առաջ, որե՛է հետք են թողել մշակութային ասպարեզում: Ինչու՞ հարյուրամյակների ընթացքում, եթե հիրավի հարյուրավոր տարիներ ապրել են, նրանք այստեղ չեն ունեցել (բացի մեկ մզկիթից) ո՛չ թատրոն, ո՛չ դպրոց, ո՛չ տպարան, ո՛չ թերթ կամ ամսագիր, ո՛չ գրադարան, ո՛չ ակումբ և այլն: Եվ այդ բոլորը կենտրոնացած է եղել Շուշիի հայկական մասում:

Խմբագրությունը մեղադրում է Գ. Ստարովոյտովային այն բանի համար, որ նա հայտարարել է, թե՛ կգա հարմար ժամանակ, կլինեն հարմար պայմաններ, երբ Ադրբեջանը «կտա» Ղարաբաղը: «Այո, դուք գիտեք, մեզ համար այդ հողը (նկատի ունի Ղարաբաղը— Ս. Ա.) իրավ հայրենիք է, որը չեն ծախում»,— գրում է ադրբեջանական թերթովոր: «Ղարաբաղը մեր համար հայրենիք է»,— անամոթաբար հայտարարում են և չեն վկայակոչում մի փաստ: Որտեղի՞ց վկայակոչեն: Եվ արցախցիների ազգային-ազատագրական պայքարը անվանում են «ազգայնամոլական պոռթկում», «ծայրահեղականների արարք», «հայերի սադրանք»:

«Խմբագրության կողմից» եզրափակման խոսքում թերթը կաշվից դուրս է գալիս «ապացուցելու», որ արցախցիների պայ-

քարը մտացածին բան է, անօրինական, որ ոչ ոք իրավունք չունի Ղարաբաղի պրոբլեմ ստեղծելու, որ այն ադրբեջանական է հենց էն գլխից, և որ հայերը եկվոր են և ադրբեջանցիների «հոգատարության» շնորհիվ է, որ նրանք բնակչության մեծամասնությունն են կազմում: Կա՞վ է ասված՝ «ադրբեջանական հոգատարության» շնորհիվ հայերը Արցախում օրեցօր շատանում են: Փաստերը միանգամայն հակառակն են ապացուցում: Հայերը Արցախում «կավկազակի լիստոկի» տվյալներով 1860-ական թվականներին կազմել են 260—300 հազար, իսկ այսօր՝ 160—170 հազար: Մեկնաբանելն ավելորդ է:

«Պանորամա Ազերբայջանա» թերթը վատ ծառայություն է մատուցում իր ընթերցողներին՝ ձգտելով իրականությունը խեղաթյուրել, փաստերը ներկայացնել ծուռ հայելու մեջ, «լուսաբանել» այնպիսի երևույթներ, որոնք դժուրություն չունեն իրականում:

ՋԻԱ ԲՈՒՆԻԱԹՈՎԸ ՆՈՐԻՑ ՍՈՒՐ Է ՃՈՃՈՒՄ

Ջիա Բունիաթովի անունը մեր պարբերական մամուլում գրեթե միշտ հիշատակվում է որպես նայապաշտ, փաստերն ազավազող, իրականությունը խեղաթյուրող ամեն ինչ (եթե իրենց օգուտ է) ադրբեջանական ոճով սաղացնող (եթե նույնիսկ դրանք վաղուց հայտնի են ընթերցողներին):

Դեռ 1960-ական թվականներին նա հանդես էր գալիս այնպիսի «տեսական» նյութերով, որոնք հետապնդում էին մի նպատակ. Ղարաբաղի պատմությունը ադրբեջանականացնել, այսինքն՝ այնպես շուտ տալ իրականությունը, թե իբր Ղարաբաղում դարեր շարունակ իշխել են այսօրվա ադրբեջանցիները, իբր այնտեղ ոչ միայն բնակվել են իրենց նախորդները, պապերն ու ապուպապերը, այլև արարել են գանձեր, կոթողներ...

Եվ երեսուն տարուց ավելի է, ինչ նա ձգտում է խեղաթյուրել հայոց պատմության հատկապես արցախյան հատվածը, շեշտը դնելով այն բանի վրա, թե Արցախի հայերը եկվորն են, այն էլ ընդամենը 160 տարվա պատմությամբ:

Այս հարցի «արժարժումով» է սկսում իր «հոգվածք» Ջիա

արտաքին անշխարհից կտրելու համար: Հայ գրողի գրչի տակ նրանցից յուրաքանչյուրը բնութագրվում է անամարդկային արարքներով, որոնք ուղղված են եղել հայ ժողովրդի դեմ: Ինչքան զոհեր են եղել նրանց մեղքով, ինչքան հայեր են նահատակվել՝ առանց մեղքի: Եվ ահա, Զիա Բունիաթովը ցավ է ըզգում Ստալինի կամ Բաղդիբովի մասին սառը խոսք լսելուց: Պարզ է ամեն ինչ:

Զիա Բունիաթովը անուղղակի ճանապարհով ձգտում է ցերս շարունակ Բ. Նյցինի հասցեին, շեշտելով, թե նա ի՞նչ կարող է անել հայերին օգնելու համար, Ղարաբաղը և Նախիջևանը Հայաստանին հանձնելու համար: Հավանաբար, առանց ազնվորեն, հրապարակով ասելու, աղբբեջանցի «գիտնականը» նկատի ունի ավելի հզորներին, որոնք կանգնած են Աղբբեջանի թիկունքին:

Զորի Բալայանը միանգամայն ճիշտ դիրքերից մերկացրել է Հեղափոխության Այլիկին, որն իր իշխանություն ժամանակ, հատկապես քաղաքացիության անդամ եղած տարիներին, ոճրագործություններ է կատարել հայերի նկատմամբ: Նրա համար մահվան դատապարտում է, երբ գրողն ու հրապարակախոսը շեշտում է, որ Արցախը մեծ դեր է խաղացել ոչ միայն Հայաստանի, Ռուսաստանի, այլև Միջին Ասիայի կյանքում: Թուրք «գիտնականը» դա համարում է միամտություն, անտեղյակություն: Ամոթից դուրկ այդ մարդը այստեղ էլ նորից կրկնում է այն միտքը, թե «հերիք չէր քեզ, որ քո հայրենակիցները Սումգայիթ սարքեցին...»: Ընթերցողին պետք է մամուլից հայտնի լինի, որ այդ նույն վայր գիտնականը մի քանի անգամ հանդես է եկել նման հայտարարություններով, փորձելով ամեն կերպ ապակողմնորոշել ընթերցողներին, պնդելով, թե Սումգայիթը հայերի ձեռքի գործն է: Ինչպիսի՞ վայրենություն:

Եվ երբ Զորի Բալայանը առաջարկում է ԼՂԻՄ-ը, Շահումյանի շրջանը և Գևտաշենը դուրս բերել Աղբբեջանի ենթակայությունից, տալով Արցախին ինքնուրույնություն, «գիտնականը» կաշվից դուրս է գալիս և, չկարողանալով իրեն գսպել, դիմում է ուղղակի փողոցային հայհույանքների: Եվ այստեղ էլ ընթերցողը վերստին համոզվում է, որ հանձին Բունիաթովի, ինքը գործ ունի ոչ թե մտավորականի, գիտնականի, պատմաբանի հետ, այլ մի անձնավորության, որի սկզբունքն է՝ խաբի-

լու, փաստերը աղավաղելու, սխալ եզրահանգումներ անելու միջոցով պղտոր ջրում ձուկ որսալ:

Նրբ ծանոթանում ես Զիա Բունիաթովի սույն «հոդվածին» («Բալայանական «պարելու ստրատեգիայի» մասին» վերնագրով), շեշտ կարող վրդովմունք չհայտնել ոչ միայն «գիտնականի», այլև պարբերականի գլխավոր խմբագիր Սարգիս Ռուստամ Խանիլի, խմբագրական մարմնի անգամներ Բալայան Բաջրամովի, Բախտիար Վահաբզադեի, Իսմայիլ Շիխլիի և մյուսների նկատմամբ, որոնց խմբագրած «Աղբբեջան» թերթը աչքի է ընկնում ազգայնամոլական նյութերով հասցեագրված հատկապես հարևան հանրապետությանը:

Մանոթանալով թերթի այդ նույն համարի «Մեծ է Ռուսիան, բայց...», «Ինքորոշվել է...» և այլ նյութերին, դարմանում ես մի բանում. ինչպե՞ս կարող է քիչ թե շատ խելամիտ լրագրողը կամ մտավորականը հրապարակ հանել այսչափ թունոտ մտքեր «փաստեր», որոնք միայն բորբոքում են երկու հարևան ժողովուրդների միջև առանց այն էլ շիկացած մթնոլորտը:

Հին ՈՃՈՎ, ՆՈՐ ՁԵՌԱԳՐՈՎ

(Թերթելով աղբբեջանական մամուլի 1991 թ. մարտ ամսվա համարները)

Բացում ենք «Բակինսկի բարձի» թերթի մարտի 12-ի համարը: Մավալուն տեղ է գրավում «Եղբայրության օրհնճեհրավ» հարցազրույցը «Եղբայրության» աղբբեջանական ընկերության նախագահ, հանրապետության Գերագույն խորհրդի անդամ Ա. Նախագահ, հետ: Ոգևորված իր ժողովրդի վերջին տարիներին Ախուրովի հետ: Ոգևորված իր ժողովրդի վերջին տարիներին ընկերության ղեկավարական գրասենյակում, նա թղթակցի հարցերին ընկերության ղեկավարական գրասենյակում, նա թղթակցի հարցերին ընկերության ղեկավարական գրասենյակում, նա թղթակցի հարցերին ընկերության ղեկավարական գրասենյակում:

«Մենք բոլոր ուժերը ներդնում ենք խաղաղության հաստատմանը, որ միայն աղբբեջանական հողում, այլև ամբողջ երկրում», — ասում է Ախուրովը: Կարծես Սումգայիթը, Բալայան,

կերտվաքազը, որ այսօր աշխարհին հայտնի են մարդասպանություններով, ջարդերով և նախնադարյան զազանություններով, Ազրբեջանում չեն գտնվում: Նա գրում է. «Բարեկամությունը ոչ միայն հոգատարություն է քաղցածների և ընչազուրկների նկատմամբ, դա միաժամանակ պաշար է կանանց, երեխաների, ծերերի պատվի և արժանապատվության համար: ... Մեր պարտքն է, ազրբեջանական ժողովրդի որդիների և բարեկամների պարտքն է ամեն ինչ անել խաղաղության, բարօրության և բարեպաշտման համար»: Լավ խոսքեր են, չէ՞: Բայց պարզվում է, որ «Հայկական սեպարատիզմը, տեռորիզմը, բանգիտիզմը ասպինավրա են արել ամեն ինչ, մարդկանց բերելով տանջանք ու դժոխք. Ղարաբաղի շուրջը չեն դադարում կրքերը, նորանոր կոնֆլիկտներ են առաջանում»: Ահա այսպես՝ հին սճափ, նոր ձեռագրով:

Հարևանների նկատմամբ թույնով են լցված Ազրբեջանի գործարար մարդկանց անկախ թերթի՝ «ԱԲՍ» (Ազրբեջանական բիզնես սիգնալ — Ա. Ա.) էջերը: Մեր առջև այդ թերթի երկրորդ համարն է: «Ավաղ, հերթական կեղծում» թխվածքում հեղինակը՝ Մայա Քաղայբեյլին», ջանք չի խնայում ճշմարտությունը թաղելու համար: Շուշիի հայկական գյուղերում օմօնականների վայրագությունների հետևանքով որբ մնացած Վլադիկի նկարը համարում է կեղծ, շեշտելով, որ դա Հայաստանին պատճառած երկրաշարժի լուսանկարներից է և ուրիշ ոչինչ: Ահա այսպես: Գործարար մարդկանց շաքախաթերթը փոխանակ լուսաբանելու իր ազարծությունների՝ առօրյան, առաջին պլան է մղում արցախյան իրադարձությունների «լուսաբանումը», գանելով, որ Ղարաբաղը Ազրբեջանին վնաս է պատճառում շատ ու շատ կողմերից:

«Մոլոդոյոժ Ազրբեյջանա», «Վիչկա», «Բակու», «Ազադոդ», «Ռեսպուբլիկա» պարբերականները, կոխկրտելով ժուռնալիստիկայի տմենաստաբանական նորմերը, ամեն ինչ անում են ընթերցողներին ապակողմնորոշելու համար: «Բարու» թերթի մարտի 13-ի համարում զետեղված հարցազրույցում նարիմանովի շրջկոմի առաջին քարտուղար, Ազրբեջանի Գերագույն խորհրդի անդամ Վ. Կասումովը, խոսելով այդ նախկին հայկական շրջանի «հոգսերի» մասին, ակրոբատիկ ցատկով հասնում է Ղարաբաղ և ղարաբաղցիներին մեղադրում արյունալի դեպքեր սարքելու մեջ: Որ իբր նրանք սաղրանքներ են նյութում ա-

զրբեջանցիների նկատմամբ, թույլ չտալով նրանց ապրել խաղաղ, հանգիստ: Կուսըրջկոմի քարտուղարը իր հանրապետության մայրաքաղաքում նստած, հայտնադրծում է, որ հայերը են գլխից են ձգտում նոր տերիտորիաների. «Ղարաբաղի հայերի ձգտումն է Ազրբեջանից խլել իր դարավոր հողը»: «Եթե Ազրբեջանը լինի ԽՍՀՄ-ի կազմում, դա ձեռնտու կլինի առաջին հերթին Ղարաբաղը ձեռքից շտալու համար», «Ռեալ հայացք կյանքի նկատմամբ» վերնագրով հարցազրույցում իր հայացքներն է «ճշտում» առաջին քարտուղարը:

«Վիչկա» թերթի մարտյան համարներում տպագրված մի շարք նյութերում կարմիր թելի պես անցնում է այն միտքը, որ Հայաստանի ազգայնամոլները պատրաստ են դիմելու ամեն մի միջոցի՝ ոչ միոյն Ղարաբաղի ազրբեջանցիներին, այլև Լաչինի շրջանի սահմանամերձ գյուղերի և նախիջևանի բնակիչներին «պատճառելու անհատույց վնասներ, կոտորածներ...»:

Մեղ, իհարկե, ծանոթ են նման մտքերն ու ձևակերպումները ազրբեջանական մամուլի հատկապես վերջին երեք տարիների համարներից: Պարզապես ուզում ես հարցնել այդ վայրագորդներին՝ լավ, բա դուք բան ու գործ չունե՞ք. ձեզ մոտ այլևս ուրիշ պրոբլեմ չկա՞...

Ասենք՝ խղճի, կարգիներության, մտավոր սովի...

ԴԱՇՏԱՄԻՐՈՎԻ ԼՊԻՐՇ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1991 թ. մայիսի 23. առավոտյան ժամը 6. «Ազատություն» ազդիտկայանը հաղորդում է վերջին լուրեր: «Ազրբեջանի կոմկուսակցության կենտկոմի քարտուղար Դաշտամիրովը հայտարարել է. «Մենք հաղիվ պաշտպանվում էինք հայ գրոհայիններից. մեր ամբողջ ջանքերը դրան էին ուղղված: Եթե մենք այդ շանեխնք, հայերը մեզ կկոտորեին»:

Ինչպիսի՞ լպիրշ հայտարարություն, ինչպիսի՞ շլաված կեղծիք:

Ա. Դաշտամիրովը սովոր է ոչ միայն փաստերն աղավաղել, այլև ուղղակի շուռ տալ հակառակ կողմը. ո՞վ սպանի, ով մեղավոր ճանաչվի: Ո՞վ սարքի Սումդայիթի, Բաքվի, Կիրովաբա-

Հաղորդավարը սկսում է թվարկել խոշալուն, Մալիբեկլուն, Քյոսալլարը, Ջամիլուն... ցույց տալու յուրաքանչյուրի բացառիկ դրական աշխատանքը: Առաջին խոսքը խոշալուի մասին է: Այն արդեն անվանվում է քաղաք, որտեղ աշխատում են ոչ միայն կոլտնտեսականներ, այլև բանվորներ, արհեստավորներ, մետաքսագործներ և այլն: Հաղորդավարը նշում է, որ քաղաքի աշխատավորները մեծ եռանդով կուրուպատկինո տեղամասում առաջ են տանում բերքահավաքի աշխատանքները, անասնակեր են կուտակում, անասուններն արդեն յայլաղում են, դպրոցականները մեծ առաջադիմությամբ են եզրափակել ուսումնական տարին... Եվ այս հաջողությունները ավելի մեծ կլինեին, եթե «հայ գրոհայինները, Հայաստանը մեզ վիթխարի վնաս չհասցնեն»:

Ջարմանում ես միայն մի բանի վրա. այդ ո՞ր օրվանից են խոշալուին մեծ վնաս հասցնում հայերը և մի՞թե հայերը հնարավորություն ունեն իրենց անցագրով ելումուտ անել խոշալուի օդանավակայանով: Պարզ է ամեն ինչ: Բաքվի ռադիոն խոշալուի օրինակով կրկին ու կրկին ձգտում է փաստերը շուտ տալ իրենց օգտին, ուկնդիրներին ասելու, որ հայերը շարունակում են Ադրբեջանի խաղաղ, աշխատասեր բնակչությանը խանգարել նրանց ամենօրյա գործերում:

Ջարմանալ կարելի է նաև այն բանի վրա, որ մեկ-երկու տասնամյակի ընթացքում այդ ոչինչ չներկայացնող խոշալուն հանկարծ դարձել է կենսային Ղարաբաղի հիմնական շաղաքներից մեկը, և Ադրբեջանի կենտրոնը մտածում է այն դարձնել նույնիսկ մարզի կենտրոնը:

Մինչև 1950-ական թվականները խոշալուում կային խառն ընտանիքներ (մի քանի հայ և մի քանի ադրբեջանցի): Ստեղծվել էր կոլտնտեսություն և երկար տարիներ այն ղեկավարում էր Բաշիր Մուստասաֆաևը: Իմ այն հարցին, թե մի քանի ընտանիքներով ինչպե՞ս եք կոլտնտեսություն ստեղծել, նախազահր ասում էր. «Շուտով, շատ շուտով կշատանանք, քաղաք կդառնանք»: Ուրեմն, խոշալուի ապագան վաղուց էր որոշված:

... Այս նույն ժամին Բաքվի ռադիոն «Լուրեր կենսային Ղարաբաղից» խորագրի ներքո շեշտում է Մալիբեկլուն, մի գյուղ,

որ մի ժամանակ մտնում էր Շուշիի, այսօր արդեն Ասկերանի շրջանի մեջ: Մալիբեկլուն ոչնչություն էր և՛ իր փոքրիկությամբ, և՛ աշխատանքների ծավալով: Բայց արի ու տես, թե ինչ է ներկայացնում Մալիբեկլուն այս պահին: Այնքան է մեծացել, որ մալիբեկլուցիները կտրել են հարեան Քոսանի հայկական գյուղը ճանապարհը և հայերին թույլ չեն տալիս իրենց պապենական ճանապարհով ելումուտ անել հայրենի գյուղը: Ամենուրեք տներ, բազաներ...

Ահա Ջամիլուն, առաջներում, մի երեսուն տարի առաջ, սա մաքուր հայկական գյուղ էր, որի կոլտնտեսությունն նախազահր Ասլան Մնացականյանն էր: Փոքրիկ, մի երեսուն-քառասուն ծխից բաղկացած այս կոլտնտեսությունը բազմաճյուղ էր, զբաղվում էր նաև մեղվաբուծությամբ (հոյակապ հողատարածություններ ուներ): Հայերը թողնցին իրենց տները և ծախեցին մի քանի ազերիների, որոնք զբաղվում էին անասնապահությամբ: Այժմ Ջամիլուն էլ է խոշոր գյուղ Ասկերանի շրջանում:

Եվ այսպես, ըստ Բաքվի ռադիոյի, կենսային Ղարաբաղում միայն ադրբեջանական գյուղեր են՝ ադրբեջանցիներով, որոնք միայն ադրբեջանական տնտեսությունը, մշակույթը, արվեստառաջ են տանում մարզի տնտեսությունը, մշակույթը, արվեստը, գրականությունը: Միայն թե այդ հայերը... Ի՞նչ են ուզում նրանք այս ուղիւծուծը ադրբեջանական և ադրբեջանաբնակ Ղարաբաղից:

ՍՈՒՏՆ ՈՒ ԿԵՂԾԻՔԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿՈՂՄԻ ՂԱՎԱՆԱՆՔ Է

Ադրբեջանական պատմագրության մեջ սակավ չեն կեղծիքն ու սուտը: Դա հատկապես նկատելի է 1920 թվականից հետո, երբ «Ադրբեջան» կոչվածը ճանաչվում է իբրև աշխարհագրական միավոր, թեև դա էլ ժամանակի հայ պարբերական մամուլի կողմից քննադատվել է ճշմարտացիորեն:

1973 և 1974 թվականներին Բաքվում լույս են տեսել դոցենտ Նարիման Զեյնալովի «Ադրբեջանի պարբերական մամուլի պատմություն» երկու պրակները, որոնցից յուրաքանչյուրն ու պատմության» երկու պրակները, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի տետրակի ծավալ: Դրանք հավակնում են ներկայացնել Ադրբեջանի ամբողջ տերիտորիայում, այդ թվում և Ղարաբա-

դում, հրատարակված պարբերականները: Իհարկե, հեղինակը որքան էլ ջանքեր է թափում մեծացնելու ազդրեջանքներն լույս տեսած թերթերի և ամսագրերի քանակը, սակայն այն չի անցնում 16-ից (թեև Զ. Բունիաթովի նման վայ-գիտնականները գրչի մի հարվածով կարող են հայտնել, որ ազդրեջանական պարբերականները նախախորհրդային շրջանում անցնում էին 160-ից, այսինքն, առանց ամոթի ավելացնելով տասն անգամ): Բայց մեր նպատակն այդ չէ, այլ ցույց տալ հեղինակի այն կեղծիքը, թե Բաքվում և Արցախում եղել են ընդամենը մի քանի հայերեն պարբերականներ: Ոչ մի խոսք չի ասվում Բաքվում հրատարակված «Սոցիալ-դեմոկրատի», «Բանվորի խոսքի», Շուշիում լույս տեսած շուրջ 20 թերթերի և ամսագրերի մասին:

1958, 1960 և 1962 թվականներին Բաքվում հրատարակվել են «Ազդրեջանի պատմության» երեք հատորները, որոնք պարունակում են ազավազված փաստեր, ձգտելով ամենից առաջ «հաստատել» Ղարաբաղի ազդրեջանական լինելը: Այդ «պատմությունը», եթե քամելու լինենք, տակը ազդրեջանական ոչինչ չի մնա, բացի այն բանից, որ միտումնավոր յուրացվում են հայերի կողմից դարերի ընթացքում ստեղծած պատմական հուշարձանները, մշակութային կոթողները: Միայն մի փաստ: Թարիները ընթացքում կառուցել են հոյակապ շենքեր, որոնք վերագրվում են ազդրեջանցիներին: Դրանցից է Մ. Յ. Ախունդովի օպերայի և բալետի շենքը, որ մի ժամանակ ժողովուրդը ուղղակի ասում էր՝ «Մայիլով», այսինքն՝ Օպերայի թատրոն: Բայց Բաքվում և այլուր քանի-քանի՝ այսպիսի «մայիլովներ» կան, որոնք կամ վերագրվում են թաթարներին-թուրքերին, կամ պատմության մեջ չի հիշատակվում դրանց անունը:

Տարբեր տարիներին Բաքվում լույս են տեսել «Ազդրեջանի կոմկուսի պատմության» (առաջին մաս, 1958 թ.), «Ազդրեջանի կոմկուսի պայքարի պատմությունից, սովետական իշխանության հաղթանակի համար» (1958 թ.) և այլ հաստատվող գրքեր, ինչպես նաև «Լեռնային Ղարաբաղը 50 տարում» (1973 թ.), «Սովետական Ազդրեջան» (1977 թ.) և այլ հրատարակություններ, որոնց մեջ Արցախին վերաբերող հատվածներում աչք միտքն է դարձացվում, որ Ղարաբաղը մեկընդմիջ եղել է Ազդրեջանի տերիտորիան, որ այն Ազդրեջանի մարզարիսն է,

աչքի է ընկնում ոչ միայն ժողովրդական տնտեսության փայլուն հաջողություններով, այլև մեծանուն մարդկանցով, հերոսներով, դորավարական արվեստի քաջարի մարտիկներով, գիտնականներով, արվեստի գործիչներով: Երբ խոսքը փաստական նյութի մասին է, ազդրեջանցի հեղինակները ճշմարտացի փաստերը հրապարակ չեն հանում, այլ բավարարվում են մերկապարանոց հայտարարություններով:

Ստի ու կեղծիքի մի անօրինակ ամփոփագիր է կուսակցության Ղարաբաղի մարզկոմի նախկին քարտուղար Բ. Կեվորկովի «Միասնական ընտանիքում» գրքույկը, որը լույս է ընծայվել Ազդրեջանի պետական հրատարակչության կողմից 1978 թվականին: Ընդհանուր վերնագրի ներքո գրված է. «Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կուսակցական կազմակերպության՝ աշխատավորների ինտերնացիոնալ դաստիարակության գծով տարվող աշխատանքի փորձից»: Բ. Ս. Կեվորկովը Բաքվում անցել է կուսակցական աշխատանքի ազդրեջանական «գալոսցը» և գիտեր մարզկոմի «գաստիարակել» ինտերնացիոնալիզմի գրոշի ներքո: Նա Բաղմիցս շեշտում է, որ Հեյդար Ալիևի ղեկավարությամբ ծաղկում է ԼՂԻՄ-ը՝ ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի գծով: Հեղինակը վարպետորեն ամեն ինչ ներկայացնում է ծուռ հայելու մեջ: Եվ այդ գրքույկը ավարտվում է հետևյալ նախադասությամբ. «Առաջիկայում սպասվում են մեզ նոր հաջողություններ և հաղթանակներ: Ինչպես խորհրդային ամբողջ ժողովուրդը, Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորները ապագային նայում են համոզվածությամբ»: Գրքույկի «Եզրավակում» բաժնի վերջին խոսքը պատկանում է Հ. Ալիևին՝ «Ինտերնացիոնալիզմը մեր բոլոր հաղթանակների գրավականն է»:

Մտքի և կեղծիքի դավանանքին հավատարիմ մնալով, Ազդրեջանի ղեկավարները, պատմաբանները, լրագրողները, հրատարակիչները, խմբագիրները արցախյան շարժման օրերին գործի գցելով զանգվածային լրատվության բոլոր միջոցները, իրական փաստերը հարմարեցնելով ազդրեջանական կողմին, ձրգալում են ապակողմնորոշել ընթերցողներին, պատմական և ներկա իրադարձությունները այնպես նեխկայացնելով, որ բոլոր դժբախտությունների, սպանությունների հեղինակները հայերն են՝ կամ Արցախից, կամ Հայաստանից:

ԱՐՑԱԼԵՒ ԻՆՉՈ՞Ւ ԶԻ ԱՍՎՈՒՄ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Արցախ. ինչո՞ւ չասել ճշմարտությունը	3
Ղարաբաղ. փաստերի տրամաբանությունը	8
Ճշմարտությունը մեկն է	15
Բաց նամակ արտակարգ դրություն շրջանի ղինվորական պարետ գե- ներալ-մայոր Վ. Ն. Սաֆրոնովին	20
«Արցախը» ներկայացնում էր իրական պատկերը	23
«Արաքսը» Արցախի մասին	26
Կեղծիք՝ սկզբից մինչև վերջ	31
Հարություն Թումյանի «Գեղարքա Լեոնային Ղարաբաղում 1917—1920 թթ.» աշխատությունը	35
Բողոքի նամակ ՏԱՍՍ-ի աշխատողներին	38
Մի կեղծիք ևս	40
75 տարվա վաղեմություն ունեցող ձեռագրի տեքստով	45
Բաց նամակ Հաբիր Մուսլիմին	48
Ձեռագիր աշխատությունը մերկացնում է ազերիներին	52
Հաջիեն ու Մամեդովը մրցում են	54
Կեղծիքը սահման չունի	56
Լեոն Արցախի և արցախցիներին մասին	58
Ամեն ինչ ծուռ հայելու մեջ	62
Լուծարքի ենթարկել ԼՂԻՄ-ը, Շահումյանը	65
Ազրբեջանի կառավարության նախագահը խոսում է բացօթյա	69
Վ. Պ. Պոլյանիչկոն «ստեղծագործում է» իշխանության նոր ձևեր	72
Նոր սաղարենք ազրբեջանական ոճով ու մտածնությամբ	75
Արախտամոռություն	77
Չորթական կեղծիք	78
Ջիա Բունիաթովը նորից սուր է ճոճում	81
Հին ոճով, նոր ձեռագրով	85
Դաշտամիրովի լպիրշ հայտարարությունը	87
Բարվի ոտղիոն բարբաջում է	89
Սուտն ու կեղծիքը ազրբեջանական կողմի դավանանքն է	91

Հրատարակության է ներկայացրել
Ռամալսարանի ժուռնալիստիկայի ամբիոնը

Հրատարակչության խմբագիր՝ Գ. Գ. Բրուտյան
Նկարիչ՝ Գ. Ս. Ավանեսյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմատյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Ա. Մ. Գլուկյուկյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ս. Ա. Ղալբախյան

24

Հանձնված է շարվածքի 02.05.1991 թ.: Ստորագրված է տպագրության 17.07.1991 թ.: Չափեր $84 \times 108^{1/32}$: Թուղթ № 2: Տառադրույթը «Առվորդական»: Տպագրության հղանակը «Բարձր»: Հրատարակչական 4,9 մամուլ: Տպագրական 3,0 մամուլ = 5,04 պայմանական մամուլ: Տպաքանակ՝ 5 000: Պատվեր՝ 334: Գինը՝ 2 ռ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մառաշենի փ. № 5,
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյան փ. № 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.